jaargang 21 - no. 9
september 1966

DE NIEUWE STEM

maandblad
voor
cultuur
en
politiek

DE NIEUWE STEM

maandblad voor cultuur en politiek

Oprichters: Prof. Dr. N. A. Donkersloot, Dr. O. Noordenbos, Prof. Dr. H. J. Pos, Prof. Dr. J. M. Romein.

Redactie: Marc Andries, Frans de Bruyn, T. Haan (secretaris), Ger Harmsen, Fr. de Jong Edz., J. Kruithof, Anna Muntjewerf, O. Noordenbos, A. J. Vermeersch, W. F. Wertheim.

Redactiesecretariaat: Deijlerweg 123, Wassenaar.
Bijdragen adresseren aan het secretariaat, in drievoud en voorzien van retourporto.

Redactieraad: Prof. Dr. R. F. Beerling, Dr. J. J. Buskes, Mr. G. J. P. Cammelbeeck, Prof. Dr. B. Delfgaauw, Prof. Dr. B. Landheer, Dr. P. J. Meertens, Dr. A. Romein–Verschoor, Dr. Th. van Tijn, Dr. P. Valkenburgh.

UITGEVER

in opdracht van de Stichting tot bevordering van de geestelijke vrijheid:

Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V., Postbus 25, Drachten. Telefoon 05120–2641. Postrekening 801077.

Vertegenwoordiging voor België: Uitgeverij-Boekhandel S. M. Ontwikkeling, Somerstraat 22, Antwerpen. Telefoon 3386 59. Postrekening 383 38.

Administratie: Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 19,50 per jaar (*f* 10,– per half jaar). Voor België Bfr. 295 per jaar. Andere landen **f 25,–. Studenten-abonnement resp. *f* 15,– en Bfr. 237,50.** Betaling van abonnementen, die niet door bemiddeling van een boekhandel besteld zijn, op postrekening 801077 ten name van Drukkerij en Uitgeverij Laverman N.V. te Drachten.

Het aanvragen van proefnummers, auteurs-exemplaren, overdrukken etc. en nabestellingen van vroegere nummers dient bij de uitgever te geschieden.

K. Kuiper

IN MEMORIAM PROF. DR. D. LOENEN

– 14 februari 1890–24 mei 1966 –

Wie zich opmaakt te schrijven over de persoon van Dirk Loenen, die op 24 mei van dit jaar uit de kring zijner vrienden en leerlingen is weggenomen, en als intimus al peinzend de vele contacten herbeleeft die hij gedurende een tijd van bijna 30 jaren ononderbroken met hem heeft gehad, raakt stilaan verbijsterd over de vele facetten die dit rijke leven vertoont, over de talrijke mogelijkheden die in dit ene bestaan zich hebben voorgedaan en zijn verwezenlijkt. En hoewel men zou kunnen veronderstellen, dat de boerenzoon uit het kleine Nieuw-Loosdrecht van omstreeks de eeuwwisseling, met zijn veelal streng-christelijk georiënteerde dorpse tradities, veel opzij heeft moeten zetten om uit te groeien tot de eminente klassiek-historicus, tot de fel overtuigde humanist en socialist, tot de fijnzinnige kunstkenner en verzamelaar, tot de geestdriftige reiziger langs de schatten van cultuur en natuur, die zijn altijd wakkere belangstelling steeds weer zocht en ontdekte, – een dergelijke veronderstelling zou beslist geen recht doen aan de continuïteit, die ondanks alles het opvallendste kenmerk van zijn ontwikkeling vormt.

Want als Loenen sprak over zijn jeugd, over het gezin waarin hij was opgegroeid, over zijn moeder vooral, die hij zozeer had liefgehad, over de oude boerderij met de plassen en het stille Gooise land rondom, maakte hij het volkomen duidelijk, dat er voor hem van een breuk met dat verleden in de eigenlijke zin geen sprake was, ook al mocht zijn omgeving dat destijds wel hebben gedacht en hij zelf het misschien in de aanvang wel als zodanig hebben ervaren. Als man van middelbare leeftijd terugziende op die jeugd vond hij dáár in aanleg reeds alles wat later verrijkt en geintensifieerd zijn leven groot gemaakt heeft: zijn gemeenschapszin en sociaal gevoel, zijn dorst naar kennis, zijn hang

naar wat schoon was en waar, en tenslotte, last but not least, het besef een taak te hebben in dit kort bestaan: de plicht om op eigen manier onophoudelijk te getuigen van het vele dat onze geestelijke voorouders ons hebben nagelaten als grondslag van een betere samenleving.

Natuurlijk spreekt het vanzelf, dat deze groei niet zonder schokken en zonder strijd heeft plaats gevonden: hij heeft pijn gedaan en verdriet veroorzaakt door zijn uittreden uit de kerk der vaderen, door zijn afscheid van het ouderlijk huis en de omgeving waar de familie al zo vele eeuwen gevestigd was. Maar hij is zich, heel vroeg al, bewust geweest dit te *moeten* doen, niet anders te mogen en te kunnen, geleid als hij zich gevoelde (en ik citeer nu hemzelf) 'door een in Griekenland bewust geworden ideaal: de vrije ontplooiing van ieders persoonlijkheid'. Let wel niet *'zijn'*, maar *'ieders'* persoonlijkheid; want het sociale gevoel, het zich deel weten van een groter geheel, de hulp aan zwakkeren en ontrechten, strijd tegen bekrompenheid en oneerlijkheid, dat zijn de meest wezenlijke elementen van zijn werkzaamheid op vrijwel elk gebied. Daarom was hij zeker niet in de eerste plaats vakgeleerde en wilde dat ook niet zijn; hij wilde door zijn werkzaamheid als classicus en historicus, als leraar en hoogleraar, bovenal zijn medemensen dienen. Hij heeft zelf dat verlangen in alle bescheidenheid eens als volgt geformuleerd: 'Wij zijn er weliswaar van overtuigd, dat wij weinig kunnen doen, maar dat besef ontslaat ons niet van de plicht, dat weinige zo goed mogelijk te doen .... Het kost moeizame, stage arbeid, een wal op te werpen tegen de noodlottige stortvloeden, die zovelen in de afgelopen jaren naar nihilisme, barbarij en materialisme hebben meegesleurd en nog steeds met zich meerukken.'

Die 'moeizame, stage arbeid', hij heeft haar niet geschuwd, neen, hij heeft haar zelfs gezocht en met vreugde op zich genomen. Wat hij voor honderdtallen leerlingen in de loop der jaren heeft betekend door zijn lessen en colleges, maar meer nog door raad en daad in persoonlijke contacten, het valt nauwelijks te schatten, maar bij zeer velen zal de herinnering aan hetgeen zijn markante persoonlijkheid geweest is, nog jaren levendig blijven. In de strijd tegen het nationaal-

socialisme, bij de bundeling der krachten van het moderne humanisme vlak voor en na de de laatste wereldoorlog heeft hij een geheel eigen, onvervangbare rol gespeeld. Maar als dúrende getuigen van wat hij heeft nagestreefd blijven ons de werken, die hij heeft gepubliceerd: van zuiver wetenschappelijke aard b.v. zijn boek over Protagoras en zijn verhandelingen over *dikè* en *basileia*; voor een groter publiek bestemd *Vrijheid en Gelijkheid in Athene, Mens en Maatschappij in Plato's 'Republiek', De Atheense democratie, drogbeeld of historie?* en *Athene, Hellas van Hellas* (herdrukt als *Mens en Cultuur van Hellas)* – maar vooral zijn schitterende vertalingen van fragmenten uit Thucydides en Pindarus en van Plato's *Apologie, Crito,* het slot van de *Phaedo* en van het *Symposion.* Hoewel de 75 jaar gepasseerd wist hij niet van rusten; tot weinige maanden voor zijn dood was hij nog bezig met de voorstudies voor een nieuwe vertaling van het werk van Marcus Aurelius. Helaas is het bij voorstudies gebleven, de stage arbeid is ten einde. Maar wat hij heeft gedacht en gewild leeft voort in hetgeen hij ons te boek gesteld heeft: zijn werken is niet tevergeefs geweest.

Amsterdam, augustus 1966

Bruno Walschap

EEN TE KLEIN TERRARIUM

Edmond staat tenslotte alleen voor het stoffig schoolbord. Hij steekt de dictaten in zijn boekentas en hoort gans in de verte de metalen klik van het slot. Misschien zal hij de werkjes nooit meer hoeven te verbeteren: hard rode strepen tussen weifelende letters die als koorddansertjes op strak gespannen lijnen lopen.

Hij legt zijn boekentas op de lessenaar en gaat de ramen sluiten die aangevreten zijn door het wintervocht. Hij ziet de laatste kinderen joelend over het gazon de schoolomheining verlaten.

Ik had ze in rij tot aan de poort moeten begeleiden; daar even halt houden om de troep een laatste maal te schouwen en dan pas het verlossend teken geven. Zoals elke dag.

Boven de schoolbarakken, aan de overzijde van het speelplein, heersen de stompe, lome gruisbergen van de mijnen. Als spiedende torenwachters in de eeuwig grijze hemel.

Edmond sluit het raam en voelt weer het onrustig bonken van het hart in zijn keel. Hij kijkt naar het houten kruis met de groen beschimmelde Christus. Het antibioticum van dit aardse leven.

— En vergeef ons onze zonden...

Het zijn mijn vroegste herinneringen: 's avonds het gebed op de knieën vóór het bed, met stamelende woorden als klanken zonder betekenis. En moeder naast mij, de armen om mijn schouders, haar zware handen gevouwen om mijn handen. Alleen de laatste maanden van iedere zwangerschap liet zij verstek gaan; vader nam haar taak over: rechtstaande aan de andere zijde van het bed. Met gefronsde wenkbrauwen beluisterde hij mijn bede.

— Als een mens niet meer kan bidden is hij verloren, jongen.

Ter meditatie vóór het tekenen met de duim van een

ontwricht kruisje op mijn voorhoofd. Met afschuw dacht ik aan degenen die niet meer ter kerke gingen, aan de ruwe mijnwerkers die vloekten, aan de slechte vrouwen die slecht waren omdat ze niet te vereenzelvigen waren met mijn moeder en die herbergen bezochten waar 's morgens, uit de donkere spelonk waarin ik gluurde, een zure stank walmde die ik toeschreef aan het bier, het sap der goddelozen. Wisten zij wel dat ze reddeloos verloren waren en waarom waren zij dan niet met een of ander teken gebrandmerkt: met uitgeteerde plekken in het gelaat of groene zwammen die steeds maar dikker worden om tenslotte af te hangen als zware druiventrossen.

Hij sluit de deur van de barakken en blijft even staan. Hij voelt de blikken op hem gericht van achter de gordijntjes van de huisbewaarster: de uitpuilende ogen die bijna de convexe brilglazen van de vrouw raken; de grijze ogen van het schoolhoofd, met de tientallen rimpeltjes eromheen, als een wonde die zich dichttrekt om een sonde die steeds maar vocht blijft druppelen.

Het leek alsof hij schreide van gemengde gevoelens als begrip en afkeuring.

— Meneer Rothaeren, zij weten dat u tenslotte onschuldig bent, maar iemand moet de verantwoordelijkheid dragen. Als opvoeder van de mijnkinderen vindt men in u waarschijnlijk de beste persoon om dat vergrijp van de anonieme massa te bestraffen.

Hij heeft verstropte traankanalen, dacht Edmond toen het schoolhoofd met een vers gevouwen zakdoek het vocht opdroogde. Het kan niet dat hij om mij schreit.

— En dan....., hier stopte hij diep nadenkend de zakdoek in zijn linkerzak, en dan... ik heb u niet te oordelen. U bent een voortreffelijke kracht. Maar ik meen toch dat uw plaats niet op straat was, op 't ogenblik van de betogingen.

Hij vermijdt naar de spiedende ramen te kijken. Met opgeheven hoofd — zijn hoed houdt hij nog in de rechterhand — stapt hij kalm, de plassen ontwijkend, over het regeltje langs het gazon.

Misschien zal het zeer lang duren voor ik hier weer kom. Misschien nooit meer. De heren van het ministerie zouden me het beroep van onderwijzer onwaardig kunnen

oordelen. Maar dan keer ik toch nog eenmaal terug, om mijn terrarium en mijn persoonlijke zaken uit het klaslokaal te halen.

Hij sluit de poort van de schoolomheining achter zich en zet zijn hoed op. Hij buigt de vilten rand een beetje dieper over zijn voorhoofd als bescherming tegen de kille wind die uit de mijnvlakte waait. De wind is leeg: geen enkel geluidje zweeft op zijn vleugels. De onheilspellende stilte van de staking. Meer naar links, in een haast handgekleurde groene vlek temidden het zwart kraterland, staan een tiental personenwagens en twee voertuigen van de ordediensten vóór de administratieve gebouwen van de maatschappij. De chauffeurs, in streng blauw pak met pet, vormen een gesprekskring, terwijl de rijkswachters een broze beschutting tegen de wind hebben gezocht in hun open wagens. De glimmende rails van een spoorlijn maken een brede ontwijkende bocht rond de oase en tasten verder het landschap af.

Edmond gaat links naast het schoolgebouwtje weg. Hij voelt weer die zware vuist die zijn keelappel naar buiten duwt. Een halsslagader wringt zich moeizaam stotend uit zijn hemdsboord en blijft echoën tot in zijn slapen.

— Wij zijn maar eenvoudige christenmensen, wij begrijpen niets van die zaken. Maar wij verdienen godzijdank ons brood in eerlijkheid.

Vader lag geel, met ingezogen wangen waarboven de jukbeenderen uitpuilden, tussen grauwe lakens in een ziekenzaal. Zijn opgezwollen en omzwachtelde buik vormde onder de lakens een schril contrast met het weinige dat voorts overbleef van het uitgemergelde lichaam. Ik riek nog steeds die typische stank van levend vlees in bederf. Als ongeduldige lijkgieren kloegen de andere zaalgenoten soms openlijk. Maar vader negeerde elke spot en kende de Schepper alle recht toe te nemen wat hij zo gul gegeven had. Moeder stond bij het voeteinde: een wezenloos verschrompelde vrouw die niets meer verlangde en niet trachtte te begrijpen.

Eén ogenblik, voor de eerste maal in mijn leven, heb ik het dof verzet voelen knagen. Ik vond de gezwollen krengen van verzopen honden, die ik zo dikwijls in het

kanaal had zien dobberen, veel waardiger dan het nog levend lijk van mijn vader. Dit lot was mensonterend. Het bloed steeg mij naar het hoofd en kleurde mijn wangen: het schaamterood dat ik tevergeefs trachtte te ontdekken op het gelaat van de groen uitgeslagen Christus.

De stoepstenen zijn opgebroken en liggen op hopen over de straat verspreid. Zijn voeten zuigen zich bij elke stap vast in het natte zand: opborrelend water tekent de omtrek van zijn zolen. Ook in de rijweg zijn diepe putten gemaakt. Alsof hier bommen insloegen. Omdat de vuilniswagens niet meer langs komen, storten de mensen nu het huisvuil in de putten. Aarzelend en bij nacht, enkele dagen geleden. Nu openlijk, zonder de minste schroom. Misschien komen de ratten, morgen of overmorgen. Zij merken wel dat er iets hapert met de tweewekelijkse verse aanvoer naar het stort. Zij zitten op hun achterpoten en speuren in de richting van het dorp. Ratten ruiken scherp. Na enige tijd komen ze afgezakt, lopen rustig door de straten, vreten naar hartelust, paren onbeschaamd en vermenigvuldigen zich. Zij verspreiden tyfus, pest en cholera. Niemand blijft gespaard. Dit dorp rot uit. Enkele dorpelingen trachten nog te vluchten. Maar de overheid heeft de wegen afgesloten. (Net als bij de stakersbetogingen). Versperringen over de banen, dwars door de velden. Op sommige plaatsen, de beken en greppels bijvoorbeeld, prikkeldraad. De overlevenden trachten eronder door te kruipen. Ganse brokken ziek vlees blijven aan de draad hangen, scheuren gewoon van de botten af. Er vloeit haast geen bloed meer uit de wonden. Anderen strompelen of kruipen tot aan de versperringen. Met hun laatste krachten gaan ze in volle lengte staan, om zich dan op de hindernis te laten vallen in de hoop erover heen te tuimelen en langs de andere zijde te vallen: want daar is de aarde gezond. Maar als ze zich opgericht hebben, klinken de schoten: droge knalletjes vanuit de verre weilanden. Even verstarren de levende lijken: als laatste protest tegen het onrecht. Dan treedt de verlamming in. De knieën begeven en de inslag van de kogel bepaalt de richting van de val: achterwaarts. Dagen lang klinken die doffe knalletjes uit de groene verten. Alsof er ginder kastanjes gepoft worden.

Het waren drie salvo's, met zeer korte tussenpauzes. Daarna was alles onwezenlijk stil. Het monotoon scanderen van de massa, de machine, bleef uit. De luidspreker van de ordediensten stokte. De natuur hield de adem in. Het dorp zweeg.

Even wist Edmond dat de aarde ging openbreken en gans het dorp in de zwarte gaping verzwelgen. Het was een bijbels ogenblik. Maar er gebeurde niets en de stilte zwol tot een oorverdovende spanning.

Hij stond roerloos, enkele straten verwijderd van het marktplein, waar daarnet de betogingen de lucht schroeiden.

En dan klonk die scheurende krijs van een gewond monster met duizend koppen. Pijn, bloed, vernedering en einde. Het buitelde en botste over de opgebroken kasseien, smoorde in het zand, maar herleefde elders.

— Zij schoten op ons!

Mannen en vrouwen vulden in één gil de straten, stootten en vertrapten elkaar. Edmond zag ze in zijn richting rennen, de wilde horde.

— Zij schoten op ons!

Heel even voelde hij zijn lichaam verschrompelen van angst voor de massa. Heel even maar: de angst die hij als zesjarige voor de eerste maal ontdekte aan de hand van zijn moeder in de kerstprocessie. Waar ben je dan nog veilig? Langs alle zijden omringd door zingende mannen en vrouwen die walmende fakkels door de avond scheurden. Zijn moeder huilde van eenvoudige aandoening. De rauwe mannenstemmen klonken steeds maar harder; de devote woorden werden onverstaanbare kreten, de diepgelovigen werden brute beulen die een wicht gingen slachten. Hij rilde, maakte koorts en doorstond de vreselijkste dromen. Die nacht werd hem de angst geboren.

—Zij schoten op ons!

De tranen sprongen hem in de ogen; een blinde woede verteerde zijn lichaam. Even later zag hij zijn handen honderd andere handen helpen een voertuig van de openbare macht te kantelen. Machteloos als een gestruikelde olifant lag de wagen op zijn zijde terwijl de vlammen langs het blauwe koetswerk likten. Armen trokken hem mee

op de vlucht voor de mannen die de straat bezetten. In een vreemd huis met gesloten ramen en deuren wachtte hij het einde van de storm af tussen mensen met verwilderde gezichten. Zij vroegen hem niets. Hij dronk koffie en luisterde naar de namen van degenen die op het marktplein waren blijven liggen met schotwonden in benen en buik. 's Avonds meldde de radio dat de ordediensten zich verplicht hadden gezien enkele malen in de lucht te vuren om de betogers uiteen te drijven.

Donkere wolkenkladden drijven zeer laag oostwaarts. Het is woensdag. De kinderen hebben vrijaf vanmiddag en Gino, het Italiaantje met de horrelvoet, zal vanmiddag bij hem komen aankloppen, gelijk elke woensdagmiddag; uren zit hij te staren naar de kleurenpracht van de geprikte vlinders in de glazen kasten. Daarna gaat hij stilletjes aan tafel zitten, tegenover Edmond die de schoolwerken verbetert en bekijkt foto's in de encyclopedie. Als Edmond soms opkijkt merkt hij nog net hoe Gino zijn ogen neerslaat in het boek: hij zit hem aanhankelijk te beloeren als een trouwe hond, speurt naar al zijn wensen en tracht ze te voorkomen, hij huppelt met zijn klompvoet om een asbak te halen of een vloeipapier. Hij vlucht elke woensdagnamiddag uit de troosteloosheid van de mijnhuizen.

De muren hellen lichtjes over. Hier en daar lopen er grillige gapende barsten door. De mortel in de voegen is verzand. Met de nagels van hun vingertjes peuteren de kinderen de stenen los die de grijswaarde van de lucht hebben aangenomen als perfecte camelia's. De zindelijke gordijntjes met franjes achter de ramen in hun rottende omlijstingen vormen een lachwekkend contrast. Dit zijn de krochten waarvoor vele arbeiders een nieuw huurcontract van een jaar hebben getekend bij de mijndirectie, net één maand voor de aankondiging van de sluiting van de mijn.

Vrouwen staan in de deuropeningen en praten op gedempte toon in vele talen. Zij groeten beleefd en ingetogen. Hun gezichten zijn wassen onleesbare maskers. Edmond denkt plots aan die foto-reportage over het sterven in Madrid. De soldaat die, midden in zijn stormloop ver-

stijfd, de handen nog om de bajonet gekneld en de borst achteruitgeslagen door de inslag van de kogel, in het wazig beeld van de momentopname de geschiedenis is ingegaan. De vetgevreten clerus die de nazi-groet brengt in het puin van zijn glorie. Maar vooral die vrouwengezichten, getaand door het lijden, sereen in hun onbegrip. Zij wuiven de aftrekkende kolonnes toe, begraven de doden, dragen de kinderen. Zij schijnen elke wending van het lot de baas.

Ik had in Spanje moeten vechten, maar ik zat thuis en leerde God en het gezag vrezen. Ik had in opstand moeten komen, maar leerde mij te onderwerpen. Ik had een vrouw moeten huwen, mij in haar geven, een zoon verwekken. Maar ik bleef alleen ademen in de huisgeur van oude mensen, masturbeerde mij 's nachts terwijl ik om vergeving bad.

— Ik meen toch dat uw plaats niet op straat was op 't ogenblik van de betogingen, had het schoolhoofd gezegd.

Edmond steekt de straat over en draait rechts af. In 't midden van het opengebroken kruispunt hebben de kinderen een bezemsteel geplant waarop nog het afgescheurde uiteinde van een spandoek genageld is. Hij leest 'werk' en daaronder '. . inderen' in uitgeregende inktletters.

Verleden jaar had hij van de mijndirectie, naar aanleiding van zijn twintigjarig jubileum als onderwijzer, een bescheiden huldiging mogen ontvangen in de bevlagde Sint Barbarazaal en een geldprijs als steun aan zijn jeugdclub van terrariumvrienden. Het natuurreservaat achter glas in dit asseland. Als onderwijzer had hij niet aan de betogingen tegen de mijn mogen deelnemen.

De gemeentesecretaris had het van de burgemeester in vertrouwen vernomen en was het vlug aan het schoolhoofd gaan vertellen. Rothaeren zou voor ondervraging in verband met de wanordelijkheden opgeleid worden. Om aan zijn prestige als onderwijzer niet te schaden had men bij uitzondering afgezien van een onmiddellijke opleiding in de school. De ordediensten zouden hem aan zijn woning opwachten.

Ik wist zelfs van geen betoging af toen ik ging wandelen. Maar ik zeg het ze niet. Ik heb willoos mijn handen

geleend aan het geweld. Ik zal ze vertellen dat ik de mensen heb aangespoord de wagen te vernielen. Dat ik verantwoordelijk ben voor de ongeregeldheden. Geen symbolische verantwoordelijke omdat elk vergrijp dient gestraft te worden. Ik speel dat spel niet mee. Ik zal ze in verlegenheid brengen, ze pesten: ik heb alle schuld! Ach, meneer Rothaeren, wij wilden slechts even van u horen wat u van de gebeurtenissen afweet. Geen ogenblik hebben wij eraan gedacht.... Ik heb het gedaan. Het wordt tijd dat ik uit mijn veel te klein terrarium breek.

Naarmate hij verder stapt vervloeit het grijs van de muren stilaan in rood en gebroken wit van siersteen. Het wegdek is ongeschonden, het leven onberoerd. Hij drukt de hoed vaster op het hoofd, plooit de rand dieper, klemt de boekentas steviger en schrijdt voort over wolken.

Wim Klinkenberg

TUSSEN MOSKOU EN PARIJS

'De GAULLE zegt, dat Molotow ongetwijfeld het verschil zal willen zien tussen Laval en De Gaulle.
MOLOTOW zegt, dat hij het verschil ziet, maar . . .'

Neen, een gesprek tussen De Gaulle en Molotow heeft niet de afgelopen maand juni plaats gehad. Dat zij elkaar tijdens het recente bezoek van de Franse president aan Moskou zouden hebben ontmoet, moet wel als uitgesloten worden beschouwd. Zij zouden dan overigens herinneringen hebben kunnen ophalen aan hun ontmoeting, waaraan het motto van deze beschouwing is ontleend: op 2 december 1944, de eerste dag van het eerste bezoek dat De Gaulle aan de Sowjetrussische hoofdstad bracht. De tweede wereldoorlog was nog in volle gang aan de drie Europese en aan diverse Aziatische fronten. Maar Frankrijk was vrijwel geheel bevrijd; De Gaulle stond aan het hoofd van de voorlopige regering der Franse republiek; Molotow was volkscommissaris van buitenlandse zaken der USSR; zijn tegenspeler van Franse zijde was Georges Bidault; Josef Wissarionowitsj Stalin ontmoette De Gaulle als zijn politieke gelijke; militair verschilden zij in de orde van maarschalk (Stalin) en generaal.

In april 1959, een klein jaar na het hernieuwd aan de macht komen van de Franse generaal, is van Sowjet-zijde een aantal documenten gepubliceerd met betrekking tot de Frans-Russische relaties gedurende de oorlog[1]). In haar inleiding tot die documentatie heeft destijds de historica K. Tsybina reeds duidelijk gemaakt, dat men in Moskou De Gaulles herverschijnen als president van de 'vijfde Republiek' niet zonder meer beschouwde als een aflossing van dezelfde Franse wacht aan de Seine, maar mogelijk van een verwaarloosde am Rhein. Na er aan herinnerd te

hebben, dat de beweging van het 'Vrije Frankrijk', geleid door generaal De Gaulle, 'sinds haar eerste schreden beseft heeft hoezeer het nodig was, nauwe banden met de USSR aan te knopen', merkte Tsybina vervolgens op, dat deze beweging van het 'vrije Frankrijk' haar internationale posities in de allereerste plaats heeft kunnen versterken dankzij de steun van de Sowjet-Unie[2]). Leest men vervolgens de documenten, dan kan men met die conclusie wel instemmen. En zij is dáárom extra interessant, omdat die Sowjet-steun voor het Frankrijk van De Gaulle én van de overwegend communistisch geleide Maquis, zowel met de gemeenschappelijke strijd tegen Hitler-Duitsland als met Frankrijks gevecht tegen de Atlantische coalitie van Londen en Washington te maken had.

Het is voldoende bekend, dat met name Churchill om allerlei redenen gekant was tegen de pogingen van De Gaulle om de Tweede Wereldoorlog mede te voeren ter restauratie van de Franse Republiek als erkende grote mogendheid temidden van de 'grote Drie' (of zelfs Vier, China medegerekend). Toen De Gaulle in juni 1940 in Londen verscheen, was er meteen al het conflict over de BBC-uitzendingen: De Gaulle weigerde pertinent de Britse voorcensuur te aanvaarden, die voor alle staatshoofden en politici in ballingschap bij het uitspreken van radioredevoeringen gold. De Gaulle heeft dat gevecht met Churchill trouwens gewonnen.

Politiek en staatsrechtelijk was de positie van de Franse generaal uitermate moeilijk. Washington b.v. onderheild nog lange tijd diplomatieke betrekkingen met Pétain, dien De Gaulle in de jaren twintig als aide-de-camp had gediend. Churchill en Roosevelt moesten er aan wennen, dat een onder-staatssecretaris van defensie (uit het kabinet-Reynaud met Pétain als vice-premier) sinds 10 dagen, op het niveau van minister-president van een geallieerde *grote* mogendheid met Downingstreet en White House wenste te verkeren. Maar de Franse koloniale bezittingen, vooral in Noord-Afrika, de positie van het deels door de nazi's bezette, deels door Pétain onderdrukte Franse moederland, het eventuele lot van de Franse vloot, de reële mogelijkheid van een écht Volksfront in het bevrijde Frankrijk, dat

waren factoren die de Atlantische Grote Twee tot behoedzaamheid dwongen in hun plannen en in hun houding tegenover De Gaulle. Wie de Franse generaal de laatste jaren heeft zien manoeuvreren binnen het ná-óórlogse 'atlantische' bondgenootschap, behoeft niet meer te worden overtuigd van de kwaliteiten, die deze man ook tijdens de oorlog tot een volledig besef van zijn mogelijkheden hebben gebracht. En diegene zal ook begrijpen, dat de Franse verhouding ten opzichte van de USSR in dat besef steeds een eigen rol heeft gespeeld.

Een half jaar na de Duitse inval in de Sowjet-Unie, op 20 januari 1942, hield De Gaulle een radiorede voor de BBC, waarin hij als Voorzitter van het Nationale Comité van het Vrije Frankrijk o.m. het volgende zei: '.... Strategisch gesproken, heeft zich al niets minder voorgedaan dan het Hitler door Stalin aan het oosteuropese front toegebrachte échec; in politiek opzicht verschaft de volstrekt zekere verschijning van Rusland in de voorste rij der overwinnaars, Europa en de wereld een waarborg voor het evenwicht; Frankrijk heeft als geen andere staat redenen om zich daar mee geluk te wensen. Het is te algemenen nadele geweest dat al te vaak in de loop der eeuwen de Frans-Russische alliantie is verhinderd of doorkruist door intrige en onbegrip. Zij blijft daarom echter niet minder een noodzaak die men bij iedere wending in de geschiedenis ziet opdoemen. Vandaar dat het strijdende Frankrijk zijn herboren krachtsinspanning gaat verbinden met de krachtinspanning van de Sowjet-Unie. Het spreekt vanzelf, dat een dergelijke samenwerking in geen enkel opzicht — integendeel — de acties schaadt die Frankrijk samen met zijn andere bondgenoten voert. Maar in het beslissende jaar dat nu is begonnen, zal het Strijdende Frankrijk op de actieve en de passieve slagvelden van deze oorlog bewijzen dat het, ondanks zijn tijdelijke ongeluk, de aangewezen bondgenoot van het nieuwe Rusland is.'

Aan deze voor die tijd gebruikelijke, maar zeker niet antiek aandoende verklaringen voegde De Gaulle nog iets toe: 'Natuurlijk verwacht Frankrijk op dit punt slechts de woede van de verraders en lafaards die het aan de vijand hebben uitgeleverd. Die lieden zullen natuurlijk uitschreeu-

wen dat onze overwinning aan de zijde van Rusland bij ons die maatschappelijke omwenteling zal teweeg brengen, die zij meer dan iets anders vrezen. De Franse natie veracht deze extra belediging. Zij weet te goed, dat de keuze van haar eigen bewind altijd haar eigen zaak zal zijn. Zij heeft overigens maar al te duur het schandelijke bondgenootschap moeten betalen tussen de 'privilèges' en 'l'internationale des Académies' '[3]).

Dat thema duikt herhaaldelijk tijdens de oorlog in De Gaulles publieke verklaringen op; en ook zijn onmiddellijke medewerkers – in Moskou de vertegenwoordigers Garreau, Petit en Schmittlein – variëren het. Het hoeft dan ook niet te verbazen, dat één van de eerste diplomatieke activiteiten van de voorlopige Franse regering na de bevrijding van Parijs, het streven naar een speciale relatie met de USSR is geweest. Het verslag dat in de Sowjet-publicaties van de besprekingen tussen Stalin–Molotow en De Gaulle–Bidault is opgenomen, blijkt in het jaar 1966 uiterst boeiende lectuur te zijn. Bijvoorbeeld:

'DE GAULLE zegt.. dat er een bondgenootschap moet komen van de anti-Duitse mogendheden teneinde Duitsland te beletten opnieuw aan te vallen. Dat is de mening van de Franse regering.

STALIN zegt dat dat juist is.

MOLOTOW zegt dat in 1935 een pact is getekend met Frankrijk, maar dat het niet is uitgevoerd.

DE GAULLE zegt, dat Molotow ongetwijfeld het verschil zal willen zien tussen Laval en De Gaulle[4]).

MOLOTOW zegt, dat hij het verschil ziet, maar dat hij alleen het voorbeeld heeft willen geven van een accoord dat getekend was, maar een dode letter is gebleven en niet in acht is genomen.

DE GAULLE zegt dat het verdrag van 1935 niet is geratificeerd, maar dat niet alles er in slecht was. Het bevatte punten die nu niet op de agende staan. Bijvoorbeeld: een reeks bepalingen van dit pact zijn onderworpen aan de clausules van het Handvest van de Volkenbond. Dat past niet in ons tijdsgewricht. Maar toch was het pact zelf niet slecht. Dat is de mening van de Franse regering. De Gaulle vraagt wat de Sowjet-regering daarvan vindt.

STALIN merkt op dat het pact van 1935 niet slecht was, maar dat het niet is toegepast.

MOLOTOW zegt dat de geschiedenis van dat pact ons een les voor de toekomst heeft geleerd.

STALIN zegt dat deze oorlog, die zo hard is én voor de Sowjet-Unie én voor Frankrijk, ons veel heeft geleerd'[5]).

En dús zonder meer een Sowjet-Frans pact van vriendschap en bijstand? Zo eenvoudig ging dat niet. De Gaulle meende van wel: had niet Moskou in 1942 met Churchill en in 1943 met Benesj een soortgelijk pact gesloten? Maar wanneer de Russische en Franse staatslieden elkaar de volgende dagen andermaal ontmoeten, blijkt, dat Stalin De Gaulle nadrukkelijk de gedachte van een Frans-Engels-Russisch accoord voorhoudt in plaats van een afzonderlijk Frans-Russisch. Naar uit de in 1957 gepubliceerde briefwisseling tussen Churchill en Stalin blijkt, had laatstgenoemde zijn Britse collega diens oordeel gevraagd over De Gaulles wens tot een bilateraal pact: 'Het zal moeilijk zijn om te weigeren. Maar ik zou Uw mening hierover willen weten. Hoe denkt U hierover?'[6]).

Stalins missive is gedateerd 2 december 1944. Dat was dezelfde dag als waarop het hierboven geciteerde onderhoud in Moskou plaats had. Churchill antwoordde, gedateerd 5 december 1944, dat hij geen enkele bezwaar zag in een Frans–Russisch bijstandspact, analoog aan dat met Engeland. 'Integendeel beschouwt Zijne Majesteits Regering een dergelijk verdrag als wenselijk en als een nieuwe, extra schakel tussen ons allen.' Maar Churchill laat daar op volgen, dat hij het net als Moskou zó ziet, 'dat het allerbeste zou zijn, indien wij gedrieën een driemogendhedenverdrag zouden sluiten, dat het bestaande verdrag tussen Engeland en de SU met alle mogelijke (in de Franse vertaling: 'enkele') verbeteringen zou omvatten. Op deze wijze zouden de verplichtingen van ons allen gelijk worden en met elkaar verbonden zijn. Wilt u mij laten weten, of u, zoals ik hoop, hiervoor iets voelt? Beide zouden wij natuurlijk de Verenigde Staten op de hoogte moeten stellen'[7]).

Stalin antwoordt op 7 december – de dag na het tweede en vóór het derde onderhoud met De Gaulle – dat hij

en zijn collega's 'het eens zijn met uw suggestie, dat een driemogendhedenverdrag tussen Engeland, Frankrijk en de Sowjet-Unie, met verbeteringen . . ., de voorkeur zou verdienen. Wij hebben De Gaulle een driemogendhedenverdrag voorgesteld, maar tot nu toe nog geen antwoord ontvangen'[8]).

Inderdaad, zo blijkt uit de weergave van het gesprek tussen de Russen en de Fransen op 6 december 1944, was er geen definitief Frans antwoord op deze suggestie van 2 december. Maar er blijkt nog iets geheel anders: de discussie van 6 december over een pact had voor een groot deel betrekking op de geruchten, die men in Moskou had opgevangen over plannen tot een 'westelijk blok', nadat De Gaulle de Poolse kwestie had aangesneden:

'Na een pauze zegt Stalin dat hij zou willen vragen, wat het westelijke blok is en wat dat betekent.

DE GAULLE antwoordt dat hij niet zo precies begrijpt waarover maarschalk Stalin het wil hebben.

De pers heeft veel geschreven over het westelijke blok, en de betekenis die maarschalk Stalin aan dat vraagstuk toekent, is hem, De Gaulle, niet duidelijk. Na er op te hebben gewezen dat Frankrijk een vasteland-mogendheid is, zegt De Gaulle, dat Frankrijk door de ervaringen van de huidige en de vorige oorlog weet, hoezeer Europa één geheel vormt . . . Alle Europese staten zijn staten van een zelfde vasteland en iedere gebeurtenis die één staat betreft, raakt, al was het maar indirect, de belangen van alle andere staten. Men kan Europa niet in stukjes hakken. Dat weten de Fransen zeer wel. De geschiedenis heeft aangetoond, dat het niet mogelijk is hetzij een westelijk blok, hetzij een oostelijk blok, een zuidelijk blok of een noordelijk blok te creëren'[9]).

Deze laatste zinsneden kan de lezer anno 1966 slechts met een mengsel van nieuwsgierigheid, ironie, pikanterie én verrassing tot zich nemen. Want is daar niet reeds het 'Europe des patries' van 'Noordzee tot Oeral' tegenover het 'blokken-Europa'? Men zal misschien tegenwerpen, dat het 'Europe des Patries' zich tegen de na 1945 gegroeide 'supra-nationale integratie' van het Westen keert, waar einde 1944 toch nog geen sprake van was. Maar NAVO,

EEG en Benelux zijn geen uitvindingen van na de oorlog geweest; de toen begonnen Atlantische en Westeuropese blokvorming had de befaamde 'Russische (c.q. bolsjewistische, communistische) dreiging' slechts nodig als oorzakelijk voorwendsel; bewust is die blokvorming, als voortzetting van vooroorlogse stromingen en pogingen, reeds tijdens de geallieerde oorlogvoering tegen Hitler door leidende kringen in Washington en Londen voorbereid. De Gaulle, zo blijkt ook uit zijn memoires, heeft Europa altijd open en onbegrensd door bloklijnen willen zien. Hij kende zijn anglo-amerikaanse pappenheimers.

Nu is het boeiende, tegelijkertijd tegenstrijdige, in de gebeurtenissen van die eerste december-dagen van 1944, dat Londen en Moskou allebei de voorkeur gaven aan een driemogendenhedenverdrag met Parijs, maar zulks om geheel verschillende redenen; en dat De Gaulle daar niets van wilde weten; om dezelfde redenen, mag men aannemen, die Churchill tot een pro-standpunt bewogen. Churchill wilde duidelijk reeds op dát moment een zodanige alliantie, dat Frankrijk geen eigen buitenlandse politiek zou kunnen voeren. (Gesteund door Roosevelt? Die maakte op 7 december 1944 geen enkele toespeling op de wenselijkheid van een drie-mogendhedenverdrag, in zijn antwoord aan Stalin die hem op 2 december dezelfde vraag had voorgelegd. Waarschijnlijk voelde de Amerikaanse president weinig voor al te nauwe Europese bindingen tussen Oost en West onder Brits-Russische leiding).

Dat Stalin eveneens voor een driemogendhedenverdrag voelde, laat zich op zijn beurt weer gemakkelijk verklaren uit de wens, de afzonderlijke westelijke blokvorming (uiteraard mét de USA!) zoveel mogelijk tegen te gaan. Maar hij maakte er geen halszaak van. Churchill en Roosevelt konden hem en De Gaulle tenslotte niet beletten — zelfs niet ontraden —, een wederzijds bijstandsverdrag te sluiten. En De Gaulle liet in het vervolg van zijn hierboven geciteerde verklaring duidelijk blijken, evenmin iets te voelen voor het door Stalin afgewezen westelijke blok: 'De voornaamste kwestie die thans de gehele wereld bezighoudt, is de Duitse kwestie. Daarom kan men zeggen dat het enige blok dat in Europa bestaat en kán bestaan, het

blok is van de staten die geen Duitse aanval wensen. De Fransen doen het eerste voorstel in die geest aan de Sowjet-Unie, hoewel zij onmiddellijke buren bezitten in België, Italië, Zwitserland, Spanje, Luxemburg en Engeland. Zonder enige twijfel zal Frankrijk accoorden van goede nabuurschap sluiten met Engeland, en ook met België en Luxemburg. Mogelijk zal het ook eens een accoord met Italië sluiten. Maar zulke accoorden vormen niet een blok'[10]).

Stalin, die ook blijkens dit gesprek een knap diplomaat was, verontschuldigt zich, dat hij een zo 'oppervlakkige vraag' heeft gesteld en daarmee De Gaulle nog wel 'in een moeilijke situatie' heeft gebracht: 'DE GAULLE zegt, dat hij de vragen ván maarschalk Stalin allerminst als oppervlakkig beschouwt en voegt er aan toe, dat er wat de kwestie van het blok betreft, ook andere meningen bestaan. MOLOTOW wijst er op, dat de Belgische eerste-minister Pierlot bijvoorbeeld heeft verklaard dat het westelijke blok bestaat.

DE GAULLE zegt dat hem dat niet bekend is.

STALIN zegt dat hij er evenmin kennis van draagt. Vandaar dat hij die vraag aan De Gaulle had gesteld, veronderstellend dat die op de hoogte was.'

Waarop De Gaulle omstandig uiteenzet, hoe nodig het is dat België verdragen heeft met Engeland en met Frankrijk, dat Frankrijk ook economisch met België zal blijven omgaan, 'maar dat dat nog geen blok is.'

'STALIN zegt, dat naar zijn mening Frankrijk een hecht defensief militair verbond moet hebben met zijn buren en dat dit een belangrijk element van veiligheid zal zijn voor Frankrijk tegenover Duitsland.'

En dan barst de knop van De Gaulle pas goed uit: 'DE GAULLE zegt, dat hij wil terugkomen op de kwestie van het blok. Hij zegt dat Bidault een publieke verklaring heeft afgelegd, waarin hij te kennen gaf dat Frankrijk de vorming van een westelijk blok niet wenst, dat de Engelsen het nooit aan de Fransen hebben gevraagd en dat zij, wat hun betreft, het nooit aan de Engelsen hebben voorgesteld. De Gaulle zegt dat naar zijn mening het blok Moskou—Parijs—Londen wezenlijk een Europees blok zal

zijn. De rest zal allemaal bestaan uit economische en strategische accoorden tussen verschillende landen, van locale aard. De Gaulle zegt dat men, wanneer men de geschiedenis van dit probleem bestudeert, vaststelt dat het enige blok dat in Europa heeft bestaan, het Duitse blok is . . . Men kan niet zeggen, dat er geen pogingen zullen worden gedaan om dergelijke blokken (als de Triple Alliantie en de As) te doen herleven. En daarom zijn de Fransen voorstanders van een blok met Engeland en de Sowjet-Unie. De Gaulle zegt dat de Fransen de voorkeur geven aan een dergelijk blok boven enig ander en van oordeel zijn dat dit het enig mogelijke is'[11]).

Als hij dat eenmaal heeft geventileerd, antwoordt Stalin dat een Sowjet–Frans accoord binnen enkele dagen rond zal zijn. Inderdaad wordt het op 10 december getekend.

Maar daar gaat een laatste dag van besprekingen (op 8 december), aan vooraf, en dan blijkt, dat De Gaulle zijn instemming met een 'blok Moskou–Parijs–Londen' zeer bepaald heeft gezien als primair een alliantie van de twee eerstgenoemden, pas later te verlengen naar het Britse eiland. Als onmiddellijke naburen van Duitsland 'kunnen Frankrijk en de Sowjet-Unie worden aangeduid als de eerste verdieping van de veiligheid. De tweede verdieping is Engeland. Engeland heeft zich (bij een Duitse dreiging) nooit gehaast, omdat het een koloniaal rijk is en omdat zijn bevolking een speciale mentaliteit heeft. Engeland is altijd ten tonele verschenen wanneer Duitsland al vocht, wanneer het te laat was voor de mogendheden die zich op de eerste verdieping bevonden. Na de oorlog en na het verdrag van Versailles heeft Frankrijk gehandeld in overleg met Engeland teneinde zijn veiligheid te verzekeren. Het resultaat was dat in deze oorlog Engeland taai en krachtig heeft gestreden, maar zulks na te hebben gedraald bij het nemen van maatregelen van belang . . . Engeland haast zich nooit en toch is de veiligheid soms een zeer dringende aangelegenheid.

STALIN zegt dat het een feit is, dat de Britten geen dienstplicht hebben, en ook geen permanente militaire kaders. Engeland bereidt zich langzaam voor en dit keer

heeft het zijn troepen zelfs op de been gebracht in de loop van de oorlog. De Sowjet-Unie en Frankrijk hebben staande legers en daardoor zijn ze altijd klaar'[12]).

De Gaulle moet hebben gestraald van genoegen, en vond het toen kennelijk het juiste moment om over 'de derde verdieping' te beginnen, de USA: 'vóór de Verenigde Staten zich op weg begeven, heeft de oorlog alle tijd gehad om zich uit te breiden. Deze keer zijn de V.S. in oorlog gegaan, toen Frankrijk al buiten gevecht was, Hitler Rusland was binnengetrokken en Engeland zich aan de rand van de ondergang bevond'[13]). — Opnieuw en nog wat scherper verwijten aan het adres van Londen: het heeft 'overal belangen en altijd wrijving met Frankrijk en Rusland, wrijvingen die op een gegeven dag de toestand kunnen compliceren, en die kunnen veroorzaken dat Engeland niet de noodzakelijke beslissingen neemt. Dat is een feit. Tussen U en ons, vervolgt De Gaulle, is er nergens ook maar één meningsverschil en wij hebben de zelfde belangen met betrekking tot Duitsland'[14]).

De Franse minister-president is niet te stuiten, prijst beide landen als 'krijgshaftig' en zegt dan onomwonden: 'Als maarschalk Stalin meent dat tegelijkertijd een accoord met Engeland moet worden gesloten, zal dit betekenen dat in de toekomst de noodzakelijke en dringende maatregelen niet bijtijds zullen worden genomen. Wat Frankrijk betreft, het pact met Engeland is een zaak van de lange adem. De Fransen hebben moeilijkheden met Engeland in het Midden-Oosten en ze zullen die wellicht ook nog krijgen in het Verre Oosten, want daar moeten ook kwesties worden geregeld. De Fransen kunnen niet precies zeggen, wat de politiek van Engeland ten aanzien van Duitsland zal zijn. De Fransen kennen de politiek van de Sowjet-Unie en hebben aan de leiders van de Sowjet-regering hun politiek uitgelegd met betrekking tot Duitsland. Maar zij kennen niet de Engelse politiek ten aanzien van Duitsland en het is weinig waarschijnlijk, dat de Engelsen zelf met zekerheid kunnen zeggen wat die zal zijn.'

Stalin neemt het deels voor de Engelsen op, maar De Gaulle zegt, dat deze na een oorlog altijd goed tegen Duitsland beginnen en dan weer verslappen. 'Dat is waar',

zegt Stalin, léésbaar met een gezicht dat zijn naam eer aandeed, maar *nu* zullen Londen en ook Washington toch wel begrepen hebben, dat zij alleen maar weer te lijden hebben van de Duitse industriële concurrentie als ze niet van de gelegenheid gebruik maken om de Duitse industrie 'te vernietigen'. 'Des te beter als het zo zal gaan', zegt DE GAULLE, 'maar als het nu eens niet zo is? Zal Engeland over tien jaar net zo vastbesloten zijn als nu?'

STALIN zegt dat ieder land zijn eigen kracht moet bezitten en op zijn eigen leger moet rekenen. Stalin zegt, toe te geven dat Frankrijk en Rusland elkaar beter moeten verstaan dan de anderen, omdat ze de eersten zijn die de klappen krijgen. Zij moeten elkander nader staan dan de andere landen'[15]).

Alles lijkt vlot in de richting van het bilaterale pact te zullen gaan — Stalin merkt o.m. nog op, dat Frankrijk daardoor een '100 % zelfstandige politiek' zal kunnen voeren —, maar dan komt er tóch weer het dispuut over de Britse deelneming in zo'n pact. Stalin zegt, dat het 'moeilijk is de oorlog zonder Engeland te winnen. De derde verdieping (de USA dus! — K.) speelt óók een belangrijke rol.' Maar De Gaulle houdt vol: geen driemogendhedenpact; bilaterale verbintenissen! En dan deelt Stalin De Gaulle mede, dat hij er juist de afgelopen dagen met Churchill over heeft gecorrespondeerd; dat die óók een driemogendhedenpact wil, liever dan een bilateraal Frans—Russisch. Maar De Gaulle blijft het afwijzen, voornamelijk 'omdat de Fransen niet weten wat de werkelijke houding van Engeland tegenover Duitsland is.' Stalin zaagt nog wat door, omdat hij, naar hij zegt, niet later met Churchill gezeur wil krijgen over het pact met Parijs.

En dan verschijnt plotseling ook uit Stalin's mond de kwestie, die de verhouding tussen de geallieerden meer en meer was gaan bederven, in volle duidelijkheid ten tonele: de Poolse kwestie. De Sowjet-premier merkte jegens De Gaulle op: 'Laten de Fransen ons een dienst bewijzen en wij hun. Polen is een bestanddeel van onze veiligheid. Drie dagen geleden hebben wij met de Fransen over die kwestie gesproken. Laten de Fransen een vertegenwoordiger van het Poolse Nationale Bevrijdingscomité (in Lublin) te

Parijs ontvangen, en wij zullen het bilaterale verdrag tekenen. Churchill zal de smoor in hebben, maar wat valt daar aan te doen?'[16]).

In de Sowjetrussische documenten over de Moskouse besprekingen van december 1944 vindt men niet de weerslag van het uitvoerige vervolg-verhaal dat De Gaulle zelf in zijn memoires aan deze Poolse kwestie wijdt. Formeel is dat wel begrijpelijk, want volgens De Gaulle is de ontknoping van zijn geschil met de Russische leiders hierover pas in de vroege morgen van 11 december 1944 gekomen, na de eigenlijke besprekingen en nadat de Franse premier het gala-diner met Stalin c.s. om 2 uur 's nachts had verlaten zónder dat besloten was tot het tekenen van een pact. Stalin, aldus De Gaulles versie, was toen zódanig van de Franse houding geschrokken, dat al om 4 uur de zaak van het pact rond was zónder erkenning van het Poolse bewind te Lublin door Parijs[17]).

Dat laatste is ook al weer formeel juist, maar niet vergeten mag worden, dat De Gaulle, na eerst (19 december) een delegatie van de rode Polen onder leiding van Bierut op hun verzoek te hebben ontvangen, tenslotte toestemde in de gelijktijdige mededeling bij de ondertekening van het pact met Stalin, dat 'commandant Fouchet in Lublin is aangekomen'[18]). Hetgeen betekende, dat Frankrijk en Lublin vertegenwoordigers uitwisselden, een niet geringe ontwikkeling op een moment, dat Stalin, Churchill en Roosevelt scherpe brieven met elkaar wisselden over de Poolse kwestie en de posities van de beide Poolse groepen in Londen en Lublin. Ongetwijfeld heeft De Gaulle juist in Moskou begrepen, dat de bevrijding van Polen door de Sowjetlegers alleen maar kon leiden tot de definitieve bevestiging van het voorlopige bewind van Lublin. Bovendien — en ook dat is actueel van belang! — hebben voorgangers van De Gaulle in de jaren tussen de beide wereldoorlogen evenmin geaarzeld, Polen nadrukkelijk bij een systeem van collectieve veiligheid met Moskou tegen Duits revanchisme in te begrijpen. Parijs heeft altijd minder moeite gehad om zich aan te sluiten bij Oosteuropese bondgenootschappen van kracht en bijstand dan bijvoorbeeld Londen. (Men leze ook De Gaulles opmerkingen over dit onderwerp tijdens zijn gesprek met Stalin c.s. op 6-12-'44).

Evenals in de huidige situatie heeft De Gaulle anno 1944 kennelijk geen behoefte gehad, zijn conflicten met de Engelsen en de Amerikanen tot in de uiterste consequenties op de spits te drijven. Lublin werd de jure niet erkend, de facto wel; de DDR is thans deze laatste erkenning niet in de vorm van een politieke vertegenwoordiger te beurt gevallen, zoals Lublin toen; maar reeds aan het einde van het bezoek van Gromyko vorig voorjaar aan Parijs, was uit een verklaring van de Quai d'Orsay gebleken, dat de Fransen uitgaan van het bestaan van twee Duitse staten. De Gaulle zal zeker ook Bonn nu niet de allerlaatste klap op het zo uiterst kwetsbare hoofd willen geven, nu zich aldaar o.m. bij monde van Adenauer c.s. steeds duidelijker anti-Amerikaanse tendenzen aftekenen; en Washington niet, nu De Gaulle al met de Sowjet-leiders een zo duidelijk gemeenschappelijk afwijzend standpunt in de kwestie-Vietnam heeft geformuleerd[19]).

Men onderschatte ook in het recente verleden waarover wij hier schrijven, de tegenstelling tussen De Gaulle en Washington niet. Het waren de Amerikanen, zo zegt De Gaulle onomwonden in zijn memoires, die hem van de conferentie in Yalta in februari 1945 weerden, nog niet eens in de eerste plaats de Britten. Stalin kende uiteraard ook dit inter-geallieerd conflict op zijn duimpje; tijdens de laatste formele zitting van beide delegaties vertrouwt de Sowjet-premier zijn Franse collega dan ook toe, 'dat wij onenigheid hebben gehad met Engeland en Amerika over het Franse Nationale Comité wat betreft de vraag of men het moet beschouwen als een regering of niet. Er zijn belangrijke meningsverschillen geweest.

DE GAULLE zegt, dat hij de indruk heeft dat Stalin dat spel heeft gewonnen.

STALIN geeft toe dat hij heeft gewonnen. Als men speelt, doet men dat om te winnen. Maar Frankrijk zal er nog meer bij winnen'[20]).

Het pact wordt getekend, en De Gaulle verklaart op 21 december 1944 voor het voorlopige Franse parlement: 'Zowel voor Frankrijk als voor Rusland betekent vereend te zijn, sterk zijn; gescheiden zijn: zich in gevaar bevin-

den. Dat is inderdaad zo als een categorische imperatief der geografie, der ervaring en van het gezonde verstand'[18]).

Zonder af te dalen (of op te stijgen) naar zijn verdiepingen, stelt ook hier De Gaulle vast, dat de veiligheid in Europa primair een zaak van Frankrijk en de USSR is, met daarachter Engeland en Amerika; die voor een duurzame vrede in de *gehele* wereld onmisbaar worden genoemd.

Tot zover de geschiedenis van 22 jaar geleden. Er is sindsdien zeer veel gebeurd; met enige schaamte zet men dit zinnetje als een afschuwelijke platitude op papier. Maar is het juist in het licht van die formidabele en algemeen besefte veranderingen in de wereld sinds einde 1944, niet des te frappanter, hoezeer zich nu vergelijkingen met de hier behandelde periode opdringen?

Na het recente bezoek van De Gaulle aan Moskou — dat met dezelfde oogkleppen op door de 'pro-atlantische' Nederlandse en verdere westeuropese pers is verslagen als de andere zelfstandigheidsactiviteiten van de Franse president — is zijn premier Pompidou naar Londen gereisd. In het *Algemeen Handelsblad* van 7 juli j.l. leest men: 'Tijdens het anderhalf uur durende eerste onderhoud tussen de Franse en de Britse premiers en de Franse en Britse ministers van buitenlandse zaken legden de Britten voortdurend de nadruk op de noodzaak van Europese integratie (ja, ja, die insulaire Engelsen plotsklaps! — K.), terwijl de Fransen steeds het bilaterale karakter van de besprekingen van generaal De Gaulle in Moskou op de voorgrond stelden. De Britse ministers begonnen met het onderwerp van Europese samenwerking om internationale spanning te verminderen en de Britse minister van buitenlandse zaken Stewart herhaalde, wat hij op de Natoconferentie in Brussel over de wenselijkheid van een algemene verklaring van principes had gezegd. Maar de Fransen zeiden, dat generaal De Gaulle in Moskou met bilaterale besprekingen meer had bereikt. Op het punt van ontwapening kwam men evenmin verder en Vietnam werd niet eens meer ter sprake gebracht... Wegens het aan de dag gekomen verschil in aanpak van het Frans-Britse overleg moet de Franse premier ironisch hebben gemopperd, dat hij niet begreep waarom de Britten hem hadden uitge-

nodigd naar Londen te komen.'

Sinds 1945 is in West-Europa en overzee-westwaarts de 'integratie' gepredikt onder de drukkende macht van de dollar en zijn A-bom-monopolie. De Gaulle heeft dat niet als actief en verantwoordelijk uitvoerend staatsman meegemaakt. Reeds in april 1947 verbood de toenmalige socialistische premier Ramadier aan De Gaulle, van de radio gebruik te maken voor politieke toespraken, nadat de in 1946 afgetreden premier-generaal tijdens een herdenkingsplechtigheid had verklaard, dat 'de dag zal komen, waarop de overgrote meerderheid der Fransen weer één zal worden voor het heil van Frankrijk, na vaarwel te hebben gezegd aan het huidige steriele spel, waardoor de staat zijn aanzien verliest'[19]). Twaalf jaar later stierf deze Vierde Republiek en werd De Gaulle aan de macht geholpen door Franse belangengroepen, die in ieder geval Washington en NAVO-integratie niet als een verdere basis aanvaardden voor hun eigen doeleinden. Men kent de ontwikkeling van de gaullistische buitenlandse politiek tot op heden.

We kennen nog *niet* de verslagen van de besprekingen (bilateraal!), die De Gaulle dit jaar in Moskou met de opvolgers van Stalin heeft gevoerd. Wel wijst alles er op, dat aan Sowjet-zijde De Gaulle onder de huidige wereldverhoudingen wordt beschouwd als de meest belovende regerende kracht binnen het westelijke kapitalisme, waar het de organisatie van de collectieve veiligheid in Europa tegen Duits-Amerikaans drijven geldt, en waar het de opening naar oplossingen voor crises in andere werelddelen betreft, Vietnam voorop. Men mag daarbij uiteraard niet vergeten, dat De Gaulle hierbij optreedt namens het overgrote deel van het volk welks president hij is, de 30 % communistische kiezers zeer nadrukkelijk inbegrepen, hoe krachtig de C.P.F. zich ook met overig links tegen de reactionaire politiek van de 'pouvoir personnel' keert. Ook in dat opzicht denkt men licht aan 1944, toen de communisten deel uitmaakten van zijn kabinet.

Het Frans—Russische verdrag van 1944 is in 1956 door Moskou geannuleerd, evenals zijn verdrag met Londen. Toen Frankrijk, na verwerping van de Europese Defensie Gemeenschap in 1954, vervolgens toch de Westduitse her-

bewapening bekrachtigde via de Accoorden van Londen en Parijs, trokken Chroestsjow c.s. de enig mogelijke conclusie. Maar ook dat is al weer tien jaar geleden, en de consequentie van die EDG 2-accoorden, van Bonns integratie in de NAVO tot de nucleaire drempel toe, is thans zeer velen duidelijk, die zich toen nog illusies wilden maken.

Heeft De Gaulle tot die illusionisten behoord? Het is niet bekend. Zij, die hem menen te kennen, ontkennen het. Zij ontkenden dat zelfs, toen in de winter van 1963 De Gaulle met Adenauer zijn 'as' sloot: tot dusverre een even dode letter als het pact met de USSR van Laval uit 1935 en van Bidault uit 1944. De Franse buitenlandse politiek kent alle klippen. Die der Sowjet-Unie, weldra 50 jaar oud, niet minder. Maar gebleven is de 'categorische imperatief der geografie, der ervaring en van het gezonde verstand'. De Oder-Neisse-grens, de Curzon-linie als definitieve grenzen van het nieuwe Polen, vonden reeds in 1944 bij De Gaulle zonder voorbehoud aanvaarding; hij is nog altijd de enige westelijke regeringsleider, die haar herhaalt, óók nu Bonn inmiddels méér dan hersteld is van de klap die Berlijn tijdens Hitler heeft gekregen. Mag men zeggen: *juist* nu?

Het lijkt gepast, onze beschouwing af te sluiten met hetgeen de in de aanvang geciteerde Sowjet-historica Tsybina haar lezers als slot bij publicatie der gepubliceerde documenten in 1959 meegaf; zij schreef[20]): 'Hoe kan men er in zijn herinnering aan voorbijgaan, dat de dorst tot toenadering jegens de Duitse militairisten en revanchisten die zich vóór de Tweede Wereldoorlog van de anti-Sowjetpolitici in Frankrijk meester heeft gemaakt, tot de nederlaag van Frankrijk heeft geleid en dat Frankrijks wedergeboorte alleen mogelijk is geweest dankzij de historische overwinningen van de Sowjet-Unie; het land, dat bepaalde politieke kringen vóór de oorlog met zoveel hardnekkigheid voorstelden als 'een gevaar'. Degenen die belast zijn met de verantwoordelijke taak, leiding te geven aan de Franse politiek, zouden dat niet dienen te vergeten.

Men mag hopen, dat het gezonde verstand van het Franse volk en het realisme waarvan gedurende de oorlog

talloze Franse persoonlijkheden, in het bijzonder generaal De Gaulle, blijk hebben gegeven, het zullen winnen.

De geschiedenis mag zich niet herhalen. Men moet haar lessen weten te verstaan.'

[1]) In het Russisch gepubliceerd als bijvoegsel nr. 4 (april 1959) van **Mezjdoenarodnaja Zjizn** onder de titel: 'Het Duitse vraagstuk in de betrekkingen tussen Frankrijk en de Sowjet-Unie gedurende de Grote Vaderlandse Oorlog 1941—1945.' Hier steeds geciteerd uit de Franse vertaling, opgenomen in **Recherches Internationales à la lumière du Marxisme,** Paris, mars-avril 1959, nr. 12. Voortaan aangeduid als **Recherches.**

[2]) **Recherches,** p. 8.

[3]) Charles de Gaulle: **Discours et Messages,** Paris 1946, p. 182—183.

[4]) Pierre Laval had in 1935 het door de vermoorde Barthou voorbereide Sowjet-Franse verdrag getekend. Het werd nooit geratificeerd. In 1940 ontpopte Laval zich geheel en al als de nazi-vriend, toen hij onder Pétain minister van buitenlandse zaken werd. Na de bevrijding is hij ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

[5]) **Recherches,** p. 48.

[6]) **De Tweede Wereldoorlog in Brieven,** correspondentie tussen de voorzitter van de Raad van Ministers van de USSR en de Presidenten van de Verenigde Staten van Amerika en de premiers van Groot-Brittanië gedurende de Tweede Wereldoorlog van 1941—1945 — Amsterdam 1959 (vertaling uit het Russisch) — p. 288, stuk nr. 360.

[7]) t.a.p. p. 292, stuk nr. 365.

[8]) t.a.p. p. 293, stuk nr. 366.

[9]) **Recherches** p. 54.

[10]) t.a.p. p. 55.

[11]) t.a.p. p. 55—56.

[12]) t.a.p. p. 63.

[13]) t.a.p. p. 64.

[14]) idem.

[15]) t.a.p. p. 65

[16]) t.a.p. p. 67—68.

[17]) Charles de Gaulle: **Mémoires de Guerre,** Tome III, **Le Salut 1944—1946,** Paris 1959, p. 76—77.

[18]) t.a.p. p. 78.

[19]) Voor de subtiliteiten in de Franse formele houding jegens de twee Duitse Staten, zie men **Le Monde** van 30/4/65 en het **Algemeen Handelsblad** van 10/7/65. Frankrijks subtiliteiten in de practische diplomatie kwamen onlangs tot uiting, toen De Gaulle per 1 augustus j.l. de missie van Noord-Vietnam in Parijs een status gaf die bijna, maar net nog niet, de formele is van een legatie.

Een soort diplomatieke escalation contra Washingtons militair-politieke.

20) **Recherches**, p. 68. — Men vindt in de **Recherches** tevens tal van documenten afgedrukt over de Sowjet-houding inzake de status van De Gaulles comité.

21) **Débats de l'Assemblée consultative provisoire**, T. I, p. 596, Paris 1944.

22) **Keesings Historisch Archief**, 1946—1949, p. 7109.

23) **Recherches**, p. 22.

C. van Emde Boas

DE ROL VAN DE PSYCHIATER IN DE FAMILY PLANNING

De vraag naar de rol van de psychiater in de family planning kan onmogelijk in 10 minuten bevredigend worden beantwoord. Zuiver schematisch zou men kunnen stellen, dat zijn taken op drie onderscheidene niveaux liggen:

a. op dat van de praktische hulpverlening
b. op dat van de research
c. op het politieke ideologische vlak.

Wat dit laatste betreft besef ik volstrekt in strijd te komen met de beperkingen die Freud in 1908 de artsen heeft gesteld. Want ik geloof dat juist op *ons* terrein de psychiater dient te worden ingeschakeld bij alle pogingen om onze wetenschappelijke inzichten te doen doordringen en zegevieren bij de regeringen, de geestelijke leiders en last but not least bij onze artsenorganisaties.

Op dit punt kom ik aanstonds terug.

Wat de praktische hulpverlening betreft zijn onze opgaven al heel vroeg duidelijk onder woorden gebracht door mijn onvolprezen voorganger aan het Amsterdamse Consultatiebureau, Dr. B. Premsela, die mij in december 1931 als zijn hoofdmedewerker engageerde met de motivering: 'In de paar maanden dat ik dit werk doe, heb ik ontdekt, dat voor een massa vrouwen het leren omgaan met een pessarium geen *technisch* probleem is, maar een emotioneel, waar ik als huisarts eenvoudig geen raad mee weet.'

Daarmee had hij meesterlijk gekenschetst de tweesporigheid van de taak van de psychiater bij de praktische hulp: Niet alleen de bevolking moet tot family planning worden opgevoed, maar ook de family planners, die moeten leren de emotionele problemen te hanteren, die zich hierbij voordoen: zowel die van hun cliëntèle als die van hen zelf.

En wat de research betreft is het duidelijk, dat de psychiater – natuurlijk in nauwe samenwerking met de vertegen-

woordigers van andere disciplines – de wetenschappelijke vraag moet trachten te beantwoorden hoe de maatschappelijke veranderingen, die hebben geleid tot het ontstaan van de objectieve noodzaak tot geboorteregeling in de wereld van nu, worden weerspiegeld in de geesten van de mensen. Of om het historisch materialistisch uit te drukken: hoe de materiële onderbouw tot subjectieve bovenbouw wordt: tot 'Motivation'.

Hoe gescheiden al deze taken op het eerste gezicht ook mogen schijnen, in realiteit vormen zij toch een eenheid. Want de taak van de psychotherapeut – en de psychiater, die als family planner en als hymenoloog werkzaam is blijft steeds in eerste instantie psychotherapeut, ook als hij werkt met wat wij tegenwoordig zo gaarne betitelen als 'de conflicten van de gezonde mens', – de taak van de psychotherapeut, herhaal ik, mag worden geformuleerd als het aankweken van een juiste emotionele attitude, zowel bij degenen die bij ons hulp zoeken, als bij degenen die deze hulpverlening praktisch moeten verlenen, als ook bij degenen die het psychologische en emotionele klimaat bepalen, waarin het werk moet worden verricht: En daarbij denk ik natuurlijk weer allereerst aan de geestelijke en wereldlijke leiders van onze bevolkingen. In praktische termen uitgedrukt: Wij dienen bij alle groepen van betrokkenen het irrationele onaangepaste gedrag om te zetten in rationeel adequaat gedrag en handelen.

Om de onbevredigende toestand te begrijpen die in vele landen van onze Westerse cultuurkring met betrekking tot de family planning nog bestaan – en ik dien mij tot deze Westerse cultuurkring te beperken, niet alleen met het oog op de tijd, maar ook omdat mij ervaring met andere beschavingen ontbreekt – moet ik teruggrijpen, op wat ik zoëven over de materiële onderbouw en subjectieve bovenbouw heb opgemerkt.

Wij kunnen dan constateren, dat ons ideaal: 'een moeiteloze controle van de conceptie, die onbelast is met schuldgevoelens en andere negatieve emoties', een controle, die een fundamentele voorwaarde vormt voor de harmonie en het levensgeluk van het moderne echtpaar en het tegenwoordige gezin, nog steeds niet is verwezenlijkt, omdat de *ideologie*

van een voorbij tijdperk *onvoldoende* overwonnen is.

Ik wil hiermee zeggen, dat wij nog steeds leven onder de druk van de voortplantingsmoraal, die een uitvloeisel was van de feodaal-agrarische maatschappij-vorm, van een moraal die in ons democratisch geïndustrialiseerd tijdperk niet meer past. Maar die toch nog altijd – in het ene land sterker, in het andere land in mindere mate, maar overal storend genoeg – zijn negatieve invloed doet gelden.

Voor de groepsfamilie, de clan, the large family, in een feodaal-agrarische gemeenschap, is een groot aantal kinderen een economische noodzaak.

Het woord 'kinderzegen' is daar – ook in de kwantitatieve zin van het woord – een realiteit. Want deze groepsfamilie, die allereerst een produktie-gemeenschap vormde, omvatte niet alleen een echtpaar benevens hun kinderen, maar ook – naast eventueel de ouders van de man – zijn ongehuwde broers en zusters aan wie in ruil voor hun arbeid een karig levensonderhoud werd verschaft. De relatieve huwelijksfrekwentie van de bevolking werd door traditie en mores laag gehouden: het overschot aan celibatairs van beiderlei kunnen vloeide af naar klooster en clerus, leger, vloot en reizend gezellendom.

In overeenstemming met het produktie-karakter van de familie-eenheid droeg de verbintenis der echtgenoten in deze fase van de ontwikkeling eveneens het stempel van een produktie-gemeenschap, namelijk in biologische zin. Een van de taken van het echtpaar – en wellicht zijn voornaamste – was het in stand houden van het bedrijf door zoveel mogelijk leden voor de familie-eenheid voort te brengen en dan nog liefst van het manlijk geslacht. Een situatie die wij ook thans nog kennen in landen als India en die in een duidelijk dialectisch proces in stand werd gehouden door de hoge kindersterfte en de korte gemiddelde levensduur van de volwassenen.

Het is deze *materiële* grondslag van de voortplantingsmoraal, die tot nog toe onvoldoende werd onderkend in de strijd om de family planning, evenals een ander belangrijk sociologisch fenomeen, dat in hoge mate bijdraagt tot de huidige problematiek: nl. het feit dat bepaalde sociogenetisch veroorzaakte emotionele attitudes van de mens – zoals

in dit geval de zgn. 'voortplantingsplicht van het echtpaar' – de tendentie hebben *voort* te bestaan, lang nadat de maatschappelijke voorwaarden zijn weggevallen die tot hun *ontstaan* hebben geleid.

Wat het laatste betreft hoef ik hier nauwelijks te betogen, dat het moderne gezin geen produktieve maar een overwegend consumptieve eenheid is, waar het kind geen economisch positief element betekent door de arbeid die het verricht, maar integendeel – gedurende een periode die met de toenemende civilisatie steeds langer wordt – alleen maar een economische belasting voor de ouders vormt.

Dit laatste vooral omdat – door de mogelijkheid tot verticale stijging in onze maatschappij – family planning niet in de laatste plaats gedragen wordt door de planning voor een betere toekomst voor onze kinderen.

Het is echter een feit dat het niet alleen de autonomisering van de voortplantingsmoraal is, die tot het ontstaan van schuldgevoelens en remmingen heeft geleid en zoveel problemen op het gebied van de family planning heeft geschapen, maar in niet mindere mate het feit, dat deze verouderde attitude decennia lang kunstmatig in stand is gehouden door de instelling van de politieke en geestelijke leiders van de Europese volkeren, die – zij het niet om geheel identieke motieven – alles deden en in vele landen nog doen om de ideologie, de fictie van het 'gelukkige, gezonde grote gezin' in stand te houden, ook nadat de gezinnen een in onze streken historisch ongekende gemiddelde omvang bereikten.

Geleidelijk beginnen de politici en de leiders der kerken gelukkig de funeste gevolgen van deze anti-family planning politiek te beseffen. Met vreugde mag bovendien worden geconstateerd dat – in tegenstelling met een kwart eeuw geleden – ook bij de meerderheid van de artsen individueel het besef begint te ontwaken, dat de noodzaak het tempo der geboorten te vertragen en hun aantal te beperken niet een uitvloeisel is van een egoïstische gril van materialistisch ingestelde ouders, maar een onontkoombare consequentie van de huidige maatschappelijke constellatie.

Het is juist omdat de psychiaters-hymenologen, beter dan wie ook, beseffen hoeveel huwelijkstragiek veroorzaakt is

doordat dit inzicht bij de individuele echtparen zoveel vroeger tot stand gekomen is dan bij de regeringen, de wetgevers, de kerkelijke leiders en de artsencorpora, dat zij van mening zijn dat Freud destijds ongelijk had, toen hij verklaarde dat het niet de taak is van de arts te trachten de consequenties van zijn sociaal-medische inzichten ook politiek te verwezenlijken.

Family planners behoren m.i. qualitate qua ook *sexuele hervormers* te zijn. En wel omdat het duidelijk is dat *family planning* in de laatste instantie betekent de erkenning van het bestaansrecht van de niet-procreatieve elementen van de menselijke sexualiteit, zowel als bron van simpele organische en emotionele lust, als – wat niet minder belangrijk is – de drijvende kracht bij de doorbreking van de vereenzaming, die de moderne mens bij voortduring bedreigt.

Wij psychiaters hebben een taak bij de opvoeding van het grote publiek, die begint bij de opgroeiende generatie die doordrongen moet worden, – door het geleefde voorbeeld vooral! – van het belang van deze vroeger zo verwaarloosde emotionele aspekten.

Maar wij zullen daarnaast nog onze handen vol hebben met de opvoeding van hun ouders, de huidige volwassen generatie. Wij hebben tevens een taak – zoals ik in de aanvang al heb gesteld – bij de opvoeding van de family planners zelf en daarbij denk ik aan allen die praktisch bij dit werk betrokken zijn: artsen, para-medisch personeel, sociale werkers, etc. etc., die eveneens bevrijd moeten worden van storende emotionele attitudes, die het werk op ons terrein zo negatief kunnen beïnvloeden, attitudes waaraan zij niet konden ontkomen, omdat zij zelve lid van onze gemeenschap zijn. Het spreekt vanzelf dat dit niet uitsluitend langs zuiver didactische weg kan gebeuren. Hier is een emotionele training nodig, waarbij ik in de eerste plaats denk aan het medium van de groep.

Tenslotte kom ik nog eens terug op onze politiek-ideologische taken. Wij psychiaters moeten er naar streven – liefst als aangezochte adviseurs van onze regeerders, maar als het niet anders kan als 'pressure group' – dat in alle landen van onze regio alle belemmerende wetsbepalingen ten aanzien van de family planning, die uitsluitend gegrond zijn op een

uit de voortplantingsmoraal voortvloeiend zedelijkheidsbesef, door nieuwe, positievere worden vervangen.

Want het is plicht van de overheid een beter emotioneel klimaat rondom het probleem van de geboorteregeling te scheppen door zich volledig er achter te stellen en het weg te halen uit de sfeer van het onoirbare, die het nu nog voor zovelen omgeeft, in de eerste plaats door de contraceptie beperkende bepalingen uit het wetboek van strafrecht te schrappen.

Het verheugt mij dat in Nederland een begin gemaakt is met deze nieuwe politiek en dit nog wel door een Katholiek minister en een Katholiek staatssecretaris van Volksgezondheid, werkzaam onder een Katholiek minister president. Een en ander mede op grond van een door de nationale federatie voor geestelijke volksgezondheid uitgebracht advies over sexuele voorlichting en opvoeding waarin voor Nederland waarlijk revolutionaire passages voorkomen:

'dat . . . . allengs in brede kringen een visie tot stand is gekomen, die tot uitgangspunt heeft dat de sexualiteit niet langer uitsluitend mag worden beschouwd als drijfveer en middel tot voortplanting . . . . .'

en

'dat door de overheid dient te worden bedacht, dat als gevolg van de nog steeds van kracht zijnde wetgeving, plaatselijke verordeningen daaronder begrepen, en vooral als uitvloeisel van de vele taboe's waarmee de sexualiteit te lang omsponnen is gebleven, onvoldoende bekendheid bij de bevolking in haar geheel bestaat, met de middelen en methoden tot preventie van zwangerschap en dat dusdoende een positieve aanvaarding en hantering van de sexualiteit en schuldvrije beleving daarvan voor te velen een utopie blijft.'

Deze positieve ontwikkeling is te danken aan het feit, dat niet alleen de zenuwartsen van agnostische en humanistische huize in Nederland achter de zoëven geformuleerde opvattingen staan, maar ook — en dit in toenemende mate — psychiaters en psychotherapeuten die tot de protestantse en katholieke kerkgenootschappen behoren. Anders zou in ons land zulk een wijziging in het standpunt van de Nationale Federatie, die zich tot kort geleden angstvallig van het gebied van de family planning verre heeft gehouden, nimmer zijn bereikt.

Ook in andere landen dienen m.i. de psychiaters, die tot bepaalde kerkgenootschappen behoren, het als hun speciale taak te zien hun eigen religieuze leiders — die te lang de gelovigen gevangen hebben gehouden in het besef dat geboorteregeling zedelijk onaanvaardbaar en contraceptie een regelrechte zonde was — van hun ongelijk te overtuigen en te doordringen met de moderne inzichten die de psychiatrie ontwikkeld heeft over het wezen van de sexualiteit.

Het is vooral aan hen er voor te zorgen, dat de negatieve invloeden van de clerus van weleer in positieve nù, worden omgezet. Dat bij dit proces de ervaringen van de pastores zelve, die dagelijks geconfronteerd worden met de gewetensnood van de gehuwden en ongehuwden, ervaringen die volkomen parallel lopen met die van ons, psychotherapeuten, moraal-theologisch niet zonder invloed zijn gebleven — zoals op verscheidene synodes en bovenal: op het concilie is gebleken — dient met voldoening te worden geconstateerd.

Een laatste woord tenslotte over de artsenorganisaties, die als corporaties belast zijn met de vaststelling van de medisch-ethische gedragsregels.

Terwijl de individuele artsen, op grond van analoge ervaringen als zoëven voor de zielzorgers zijn geschetst, op steeds grotere schaal geneigd zijn de family planning in al haar consequenties te aanvaarden, geven onze beroepsorganisaties in diverse landen van Europa, telkens weer blijk nog onvoldoende doordrongen te zijn van wat zich in de wereld op dit terrein in de laatste halve eeuw heeft afgespeeld. De officiële gedragsregels ten aanzien van problemen als de contraceptie, de niet-somatisch maar toch medisch geïndiceerde abortus, de vrijwillige sterilisatie van de vrouw en de man en de kunstmatige inseminatie — om ons te beperken tot enkele sexuologische problemen die direct te maken hebben met ons onderwerp — zijn in die landen volslagen verouderd.

Een groepstherapie van de conservatieve collegae, die zich aanmatigen zulke wereldvreemde regels quasi bindend vast te stellen ook voor andersdenkende leden van onze professie, lijkt mij waarlijk niet overbodig, al vrees ik dat de prognose daarvan dikwijls dubieus tot infaust zal blijken.

Diskussie-bijdrage aan het 4e regionale I.P.P.F.-kongres te Kopenhagen, juli 1966

Jan Noort

JOEGOSLAVIE, HET VATICAAN EN ZELFBESTUUR

Hoewel er reeds geruime tijd geruchten de ronde deden over besprekingen tussen vertegenwoordigers van de Federatieve Socialistische Republiek Joegoslavië en van het Vaticaan, was het toch voor velen een verrassing, te vernemen, dat op 25 juni j.l. een verdrag werd gesloten, waarbij de diplomatieke betrekkingen, welke 14 jaar geleden werden verbroken, althans gedeeltelijk weer werden hersteld. Voor Joegoslavië tekende het hoofd van het bureau kerkelijke aangelegenheden, Milutin Moraca en voor het Vaticaan Mgr. Agostino Casaroli, ondersecretaris voor buitengewone kerkelijke zaken in het Vaticaanse ministerie van buitenlandse zaken.

Sinds de hereniging van de Zuidslaven in 1918 zijn er eigenlijk altijd onderlinge moeilijkheden geweest in dit heterogene land. Speciaal tussen Kroaten en Serven, de bewoners van twee der belangrijkste gebieden in Joegoslavië waren de tegenstellingen op cultureel, economisch, politiek en vooral op godsdienstig gebied het grootst, hetgeen zijn oorzaak niet alleen vond in de kerstening tijdens de middeleeuwen vanuit de twee elkaar vijandig gezinde christelijke centra Rome en Byzantium, maar ook in de invloed van een eeuwenlange vreemde overheersing van beide gebieden door resp. Hongaren en Turken, die in politiek, godsdienstig en cultureel opzicht niets met elkaar gemeen hadden.

Helaas heeft de koninklijke regering in Beograd weinig moeite gedaan de tegenstellingen enigszins op te heffen. Integendeel, zij voerde een Servische hegemonistische politiek, die mede door de proklamatie van de Servisch-ortodoxe kerk tot staatskerk en de discriminatie van rooms-katholieke Kroaten in overheids- en legerfuncties, Kroatië rijp maakte voor een gevaarlijk extremisme. Ondanks het in 1939 gesloten verdrag (Sporazum), waarbij Kroatië een grotere mate van autonomie verkreeg, was het te laat en kon Servië de

Kroaten niet meer voor zich winnen. Dr. Ante Pavelic, conservatief katholiek, bewonderaar van Mussolini en moordenaar van de in 1934 omgekomen Joegoslavische vorst Aleksandar II, werd leider van fascistische Kroaten, die vooral in Italië werden opgeleid voor sabotage in eigen land. Een belangrijke vijfde kolonne had zich onder Dr. Kvaternik in Kroatië gevormd, die de nazi's en Italianen bij hun inval in 1941 krachtig behulpzaam was. Verder was het opvallend en triest, dat er in de Kroatische hoofdstad Zagreb zoveel mensen bij de intocht van de troepen van de 'as'-mogendheden op de been waren, en dat de invallers meerdere malen luid door de bevolking werden toegejuicht.

Onmiddellijk na de val van Joegoslavië werd Kroatië een zelfstandig koninkrijk, waarbij grote delen van Bosnië-Hercegovina werden gevoegd. Ante Pavelic werd diktator (poglavnik) onder protectie van de nazi's. Hij vormde een regering waarin o.a. ook Kvaternik en een zekere Dr. Budak zitting hadden. Deze Dr. Budak verklaarde in juni 1941, dat een deel van de in Kroatië wonende Serven zou worden gedood, een ander deel gedeporteerd en de rest zou moeten opgaan in het Kroatische volksdeel. Pavelic was toen juist terug van een audiëntie bij paus Pius XII.

De verklaring van Budak is min of meer het sein geweest tot een moordpartij op de Servisch-orthodoxe gelovigen in Kroatië, die alleen nog werd overtroffen door de uitroeiing van de joden in de tweede wereldoorlog. Bij honderden en duizenden werden zij in hun kerken verbrand, levend begraven, doodgestoken en -geschoten. Met leeftijd en geslacht werd absoluut geen rekening gehouden. Ongeveer een half miljoen Serven lieten in Kroatië het leven. Met dit alles was het drama, helaas, nog niet compleet. Hoge geestelijken zoals b.v. de bisschop van Sarajevo, Mrg. Ivan Saric, waren enthousiaste bewonderaars van het Pavelic-regiem en franciscaner monniken, jezuïeten en andere priesters deden eigenhandig mee aan de Serven-moord. Wellicht was het ergste van alles nog wel, dat het hoofd van de katholieke kerk in Joegoslavië, Mgr. Stepinac, het volk en de geestelijkheid opriep het nieuwe fascistische bewind te erkennen, terwijl hij zelfs de troepen (ustase), die de beestachtigheden tegen de Serven uitvoerden, zegende. Natuurlijk waren er ook katholieke priesters, die zich verzetten tegen deze infernale

moordhysterie. Vooral zij, die werden geconfronteerd met de horden Serven, die hen smeekten om omgedoopt te mogen worden, maar die reeds voor het zover was door de ustase werden vermoord, gingen naar de partisanen van Tito. Dit waren echter alleen 'lagere' geestelijken. Stepinac begon in 1943 te rebelleren tegen het vermoorden van de orthodoxen. Het grote kwaad was toen echter reeds geschied. Bovendien is de mate van het verzet van Stepinac niet helemaal duidelijk. Er zijn belangrijke figuren, zoals b.v. Fitzroy Maclean, de tijdens de oorlog bij de staf van Tito geaccrediteerde Britse generaal, die zijn verzet niet zonder betekenis vinden. Anderen zijn van mening, dat het verzet van Stepinac niet veel te betekenen had. Carlo Falconi, die zeer uitgebreid studie heeft gemaakt van de houding der rooms-katholieke kerk in Joegoslavië tijdens de oorlog, zegt in zijn boek *Le silence de Pie XII*, dat de protesten van Stepinac, ofwel tegen administratieve maatregelen gingen, ofwel protesten waren in bedekte termen (*Nieuwe Linie*, 8 januari 1966). Het Vaticaan zweeg intussen. Een enkele gunstige uitzondering maakten de kardinalen Tisserant en Maglioni, die echter voor eigen verantwoording spraken. Noch de paus, noch Mgr. Montini (later paus Paulus VI), noch enige officiële Vaticaanse woordvoerder heeft ooit een duidelijke afkeuring over de gruwelen tegen de Serven in Kroatië laten horen. De priesters, die loyaal ten opzichte van het Pavelicbewind stonden, of die meededen aan het vermoorden van de Serven, werden niet geëxcommuniceerd, evenmin als Pavelic en zelfs Mussolini. De rooms-katholieke priesters Josip Kasic en Rafael Medic-Skoko, die een belangrijke rol spelen in de Kroatische fascistische terreurorganisaties in het buitenland zijn ook nog steeds niet geëxcommuniceerd. Hoe snel was evenwel het Vaticaan er bij om dit wel te doen met Tito en de zijnen. Dat de overgrote meerderheid van de belangrijke personen in het Vaticaan zich tijdens de oorlog liet drijven op een steriele anti-communistische gedachtengang, moge verder nog blijken uit de weigering van het Vaticaan om aalmoezeniers bij de partisanenlegers te benoemen, nadat Tito's staf hiertoe in 1944 een verzoek had gedaan bij Pius XII.

Nadat het Duitse leger op de Balkan in 1945 had gecapitu-

leerd, werden verraders, collaborateurs en andere oorlogsmisdadigers ter verantwoording geroepen en met hen ook kerkelijke leiders. De haat, vooral onder de partisanen, was echter zo groot, dat velen van hen zonder vorm van proces werden gedood. Zelfs ortodoxe en moslim geestelijken trof dit lot.

Ook Mgr. Stepinac werd gearresteerd, hoewel er met hem erg vreemd is gehandeld. Na korte tijd werd hij namelijk weer vrijgelaten en was hij zelfs eregast bij de feestelijkheden ter gelegenheid van het uitroepen van de volksrepubliek Kroatië in 1946. Ook de diplomatieke betrekkingen tussen Joegoslavië en het Vaticaan werden door de nieuwe communistische regering gehandhaafd. De werkelijke moeilijkheden kwamen pas na besprekingen tussen afgevaardigden van de katholieke kerk en de communistische overheid, naar aanleiding van de grondwet, die bepaalde, dat in de toekomst staat en kerk gescheiden zouden zijn. De overheid stelde voor dat de geestelijkheid een 'nationale Joegoslavische kerk' zou stichten. Daar dit echter een volledige uitschakeling van het Vaticaan zou betekenen, mislukten deze onderhandelingen helemaal. Nu eerst braken de vijandelijkheden tussen de rooms-katholieke kerk en de staat pas goed los. De kerk viel met een herderlijk schrijven de regering van Tito fel aan en protesteerde tegen het confisqueren van kerkelijke bezittingen, het doden van priesters en het verbieden van kerkbladen. De regering beschuldigde op haar beurt de kerk van collaboratie met de nazi's en van verraad. Talrijke priesters en nonnen werden ter dood gebracht of tot lange gevangenisstraffen veroordeeld. Joseph Matl zegt in het *Osteuropahandbuch Jugoslawien* dat tot 1946 13 % van de geestelijkheid werd vermoord en 50 % gevangen gezet. Bij de waardebeoordeling van deze cijfers moeten we echter rekening houden met de uiterst vijandige gezindheid van Matl ten opzichte van het Tito-bewind.

Op 18 september 1946 werd Stepinac voor de tweede maal gearresteerd en korte tijd later tot 16 jaar dwangarbeid veroordeeld wegens collaboratie met de vijand, het organiseren van gewelddadige omdopingen van ortodoxe Serven alsmede het geven van morele steun aan de ustase. Het Vaticaan reageerde op dit vonnis door Tito en zijn medewerkers te excommuniceren.

Intussen had de regering, althans voor de buitenwereld, veel minder last met de dienaren van de ortodoxe kerk en van de islam, daar deze zich al spoedig organiseerden in de door de regering voorgestelde priesterverenigingen. Hierdoor gaven deze godsdienstige groeperingen hun zelfstandigheid prijs en stelden zich onder staatscontrole. Voor de regering vielen er dus van deze kant niet veel moeilijkheden meer te duchten. De geconfisqueerde bezittingen werden langzamerhand teruggegeven. Het kleine aantal roomskatholieke priesters dat zich toch naar de wens van de regering in de priesterverenigingen organiseerde, werd door de paus in de ban gedaan.

Na de breuk met Rusland in 1948 heeft de Joegoslavische regering ernstig getracht tot een betere verstandhouding met de rooms-katholieke kerk te komen. Er zijn besprekingen gevoerd met de pauselijke nuntius Mgr. Silvio Oddi om Stepinac, voor wie Tito ondanks alles toch wel een zekere sympathie had, vrij te laten op voorwaarde dat hij voorgoed naar Rome zou vertrekken. Maar de bisschop wilde hier niets van weten. Toch gaf de regering het niet op. In 1951, dus ver voordat zijn straftijd om was, werd Stepinac uit de gevangenis ontslagen en verbannen naar zijn geboortedorp Krasic. Zijn ambt in Zagreb mocht hij niet uitoefenen. Enige tijd later benoemde Pius XII hem tot kardinaal. Dit voor de Joegoslavische regering uitermate beledigende gebaar werd gevolgd door het verbreken van alle diplomatieke banden. Enig begrip voor de Joegoslavische omstandigheden was in het Vaticaan niet mogelijk gebleken.

Op 9 februari 1960 wierpen de schijnwerpers van de wereldpers opnieuw een fel licht op het conflict tussen kerk en overheid. Stepinac stierf in zijn ballingsoord tengevolge van longontsteking. Nog eenmaal liet hij in zijn geestelijk testament zijn onverzoenlijkheid ten aanzien van het Titoregiem blijken, terwijl de Joegoslavische regering in eerste instantie een begrafenis van de kardinaal in de grote domkerk van Zagreb verbood. Tot grote verrassing echter van alle betrokkenen kwam de regering de volgende dag op dit besluit terug. Paus Johannes XXIII, die Pius XII inmiddels was opgevolgd, reageerde onmiddellijk door het besluit van Tito 'een geste van menselijke piëteit' te noemen. Kort na de begrafenis van Stepinac werd de 80 jarige aartsbisschop

Ujcic, waarnemend hoofd van de rooms-katholieke kerk in Joegoslavie onderscheiden wegens zijn 'realisme en zijn ijver om nieuwe mogelijkheden te zoeken voor een regeling van de positie en activiteit van de kerk'. Zag de regering, nu de 'grootste sta in de weg' er niet meer was en de menselijke Johannes in het Vaticaan een nieuw tijdperk inluidde, nieuwe mogelijkheden om op betere voet met de geestelijkheid te komen? Dr. Bakaric, voorman van de Kroatische communisten, pleitte in bedekte termen – in een rede naar aanleiding van de dood van Stepinac – om communisten de vrijheid te laten kerkdiensten bij te wonen als zij daar behoefte toe gevoelden. In 1965 werd dit officieel in de reglementen van de communistenbond aangepast. De vrijheden voor gelovigen en rooms-katholieke geestelijken werden geleidelijk aan steeds groter en nog niet zo heel lang geleden werd zelfs in Ljubljana een dichter veroordeeld wegens belediging van de 'heilige familie' in een studentenblad. (In hoger beroep volgde overigens vrijspraak.) We zien dat het ook in het communistische Joegoslavië kan verkeren.

Ongeveer tegelijkertijd met het verschijnen van het bericht over het herstel van de diplomatieke banden met het Vaticaan, pubiceerde *The Observer* een artikel waarin voorspeld werd, dat binnen niet al te lange tijd zich revolutionaire veranderingen in het Joegoslavische staatsbestel zouden voordoen. Er zou een scheiding tussen partij en staat in voorbereiding zijn, d.w.z. beroepspartijfunctionarissen zouden binnenkort geen regeringsfuncties meer kunnen bekleden. Hoewel voor velen deze berichten inderdaad revolutionair klonken, betekenden ze in feite niets anders dan een voortgaan op de weg van een politiek en economisch 'zelfbestuur', hetgeen reeds jaren geleden in de grondwet en het programma van de communistenbond was geregeld. In 1952, toen de naam van de Joegoslavische communistische partij werd gewijzigd in de 'mildere' naam 'communistenbond', werd ook een aanvang gemaakt de partij*dwang* te vervangen door een *adviserende* en *overredende* taak bij de realisering van het systeem van zelfbestuur. Zelfbestuur is reeds op grote schaal doorgevoerd in de economische sector van de Joegoslavische maatschappij, alsmede op cultureel- en onderwijsgebied. Dat wil zeggen dat zij die werkzaam zijn

op fabrieken, ondernemingen of bij het onderwijs direct hun eigen arbeidsraden kiezen waaruit de beheerscomité's worden gekozen, die zelfstandig de organisatorische, sociale en economische gang van zaken bepalen. Met andere woorden, de fabriek, de onderneming, de bank of de school wordt beheerd door de werkers die er in dienst zijn. Zeker, er is staatscontrole, maar het zou te ver voeren om in dit bestek hier uitvoeriger op in te gaan.

Slechts gedeeltelijk is zelfbestuur gerealiseerd in de Joegoslavische regeringsorganen en wel die van de communes (gemeenten). De berichten over een op handen zijnde scheiding tussen partij en staat duiden er op, dat men dit op korte termijn wil gaan uitbreiden. Een reële doorvoering van de plannen inzake scheiding tussen staat en partij zal ongetwijfeld een belangrijke stap nader tot democratie betekenen. Er zijn echter nog heel wat moeilijkheden op te lossen. Vooral ten aanzien van de verschillen tussen autonome gebieden is de situatie niet makkelijk. Tot nog toe kunnen de leiders van de zelfstandige republieken de kloven voor een deel overbruggen door het feit, dat zij communisten zijn, die hoewel verschillend in opvatting betreffende nationale problemen, de eenheid van de communistische federatie voorop stellen. Zelfbestuur in de regeringsorganen laat echter de mogelijkheid open, dat ook niet-communisten in de betreffende organen gekozen kunnen worden. Hierdoor zou de kans groter kunnen worden, dat nationalistische aspiraties makkelijker zouden kunnen prevaleren boven het federale belang, met alle ellendige gevolgen van dien. Aangezien de nationale belangen van de autonome republieken, behalve met economische, ook met godsdienstige kwesties nauw samenhangen, is het herstel van de diplomatieke banden met het Vaticaan niet helemaal los te denken van de plannen inzake reorganisatie van de verhouding tussen partij en staat en het uitbreiden van zelfbestuur in regeringsorganen.

Toen ik dit artikel in concept gereed maakte, schreef ik: 'Voor Tito zelf, die volgens de berichten persoonlijk het centrale comité van de communistenbond bijeen heeft geroepen om deze wijzigingen te bespreken, is er geen probleem. Hem zullen de nieuwe maatregelen niet treffen, want hij blijft zowel partijleider als staatshoofd. Maar wat

te zeggen van mensen als Kardelj, Rankovic, Bakaric en zo vele anderen, die sinds de oorlog de politieke situatie in Joegoslavië hebben bepaald en die even zo lang of nog langer vooraanstaande partijfunctionarissen zijn geweest? Zullen zij genoegen nemen met de status van gewoon lid van de communistenbond of zullen zij ontslag nemen uit het 'uitvoerende comité', het hoogste gezagscollege in Joegoslavië?'

Nog geen week later waren er reeds hoofden gevallen. Aleksandar Rankovic, één der meest ortodoxe communisten nam ontslag uit het centrale partijcomité, het hoofd van de staatsveiligheidsdienst, Svetislav Stefanovic, werd uit de partij gestoten en mindere goden, zoals de staatssecretaris van binnenlandse zaken van de autonome republiek Montenegro, werden van hun functies ontheven. Een en ander gebeurde na een felle aanval van Tito op het fungeren van de staatveiligheidsdienst, waarvan Rankovic de oprichter en jarenlang de leider was, hetgeen hem vooral in de jaren 1945 tot 1952 bij het volk de naam van 'de beul' bezorgde.

De beschuldigingen aan het adres van de staatsveiligheidsdienst zullen zeker gerechtvaardigd zijn geweest en de discriminatie bij het benoemen van ambtenaren in deze dienst zal zeker tot de val van deze mannen hebben bijgedragen, maar het belangrijkste is echter, dat de Joegoslavische topleiding een motief gevonden had om zich te ontdoen van de geduchtste tegenstander van een vrijere koers.

En zo komen we tenslotte tot een samenvatting van de dramatische gebeurtenissen, die in het voorafgaande zijn genoemd. Zoals U zult hebben gemerkt, zijn deze kwesties in direct verband met de problemen rond de eenheid van de Joegoslavische staat behandeld, omdat naar ik meen, dit het punt is waar uiteindelijk alles om draait. Alle maatregelen, die genomen worden, of deze nu op het economische, godsdienstige of politieke vlak liggen, hebben hun directe invloed op de verhouding zowel tussen de autonome republieken onderling, als tussen deze republieken en de centrale regering in Beograd.

In dit licht gezien geloof ik, dat zowel de overeenkomst met het Vaticaan als het uitrangeren van Rankovic en Stefanovic vooral de banden tussen Zagreb en de federale hoofdstad Beograd zullen verstevigen.

Het Vaticaan zal er waarschijnlijk bij de over het algemeen nogal conservatieve en nationalistische geestelijkheid op aandringen zich in het vervolg loyaler ten opzichte van het Titoregiem te gedragen en op geestelijk gebied een wat vrijzinniger koers te gaan varen. In ieder geval heeft het Vaticaan zich in het verdrag verplicht er op toe te zien, dat de katholieke geestelijkheid in Joegoslavië zich niet aan politieke activiteiten zal wijden. Dit in ruil voor godsdienstvrijheid voor de gelovigen in Joegoslavië en een erkenning door de Joegoslavische overheid van Vaticaanse jurisdictie in godsdienstige zaken. Hoewel een verenigd Joegoslavië met een katholieke minderheid voor het Vaticaan een onverteerbare kwestie blijft, is het toch wel zo, dat mede door de grote invloed van de geestelijkheid op de Kroatische bevolking, het herstel van de diplomatieke betrekkingen, althans voor het ogenblik, een belangrijke vermindering van een grote zorg voor de Joegoslavische regering betekent. Pas in tijden van ernstige spanningen zal kunnen worden beoordeeld in hoeverre deze overeenkomst van werkelijke waarde zal zijn.

Wat het verwijderen van de Serven Rankovic en Stefanovic aangaat, heeft de centrale regering de Kroaten duidelijk gemaakt, dat het haar ernst is af te rekenen met het vooral in de laatste jaren weer tot onduldbare proporties toegenomen Servisch hegemonistisch streven, dat niet alleen de Kroaten tegen de haren instreek, maar ook de anti-Servische stemming bij de bewoners van de andere autonome republieken deed toenemen. De ster van Dr. Vladimir Bakaric, de communistische leider in Kroatië is door een en ander belangrijk geklommen aan het binnenlandse politieke firmament.

Hoe de Serven in het algemeen zullen reageren op de val van Rankovic en Stefanovic zal nog moeten worden afgewacht. Mede door het feit, dat Tito – die Kroaat is – niet alleen deze mannen persoonlijk, maar ook de *Servische* communistenbond fel aanviel, leek de situatie er niet gemakkelijker op te worden. Door een tactische en psychologisch juiste beslissing lijken echter deze moeilijkheden ook weer achter de rug te zijn. De alom in Joegoslavië en daarbuiten bekende en geziene Serviër Koca Popovic werd namelijk op 14 juli j.l. als opvolger van Rankovic tot vicepresident benoemd, evenwel zonder het recht van automatische opvolging. Hij komt in deze functie naast de wel-

iswaar bijzonder kundige, maar niet erg populaire Dr. Edvard Kardelj te staan.

Koca Popovic is een man met een belangwekkende staat van dienst. Hoewel hij als zoon van schatrijke ouders een volkomen onbezorgde jeugd had kunnen hebben, verkoos hij liever zich aan te sluiten bij de illegale communistische partij. Hij vocht in de Spaanse burgeroorlog tegen Franco en organiseerde o.a. samen met Tito een uitgebreide wervingscampagne voor de 'internationale brigade'. Als partisaan onderscheidde hij zich door zijn kundig en dapper optreden. Verder is hij surrealistisch dichter en filosoof. Na de oorlog bekleedde hij jarenlang de post van staatssecretaris van buitenlandse zaken (het ambt van minister kent men in Joegoslavië niet). Kortom een man met veelzijdige belangstelling, een intellectueel, die in alles het tegengestelde is van Rankovic, behalve wat betreft dapperheid en trouw aan de partij.

Ondanks de fouten, die er ongetwijfeld worden gemaakt en de vele onopgeloste vragen, is de ontwikkeling in Joegoslavië dynamisch. De gebeurtenissen getuigen van visie, originaliteit en durf van de leiders. Zij laten de wereld zien, dat de Joegoslaven hard werken aan de verwezenlijking van een democratie in het kader van een socialistische maatschappij en dat ze niet verstard zijn in partijdogma's. Dat is voor een volk, dat zo heterogeen is en daarbij ook nog zo emotioneel, eigenlijk een wonder. Door de revolutionaire gebeurtenissen van de laatste tijd geloof ik, dat er ten aanzien van Joegoslavië nog vele interessante dingen staan te gebeuren. De kwestie van Tito's opvolging blijft evenwel vooralsnog een raadsel en het wagen van een voorspelling in deze wordt steeds riskanter.

Lizzy Sara May

DE WONDERKINDEREN

Jozef Salzbach: tweeënvijftig jaar, klein, mager, met latente aanleg tot buik, houding van een dierentemmer of stierenvechter, zwart kroeshaar, spleetogen, hoge jukbeenderen, rechte neus, mond die geheel schuil gaat onder zwarte snor met opgekrulde punten.

Johanna Salzbach: vijfenvijftig jaar, klein, dik, gedrongen, peper- en zoutkleurig sluik haar in de nek samengebonden tot een zware knot, grote, blauwe ogen, waarin een dierlijke schuwheid, alsof haar blik altijd op het punt staat achteruit te lopen, rechte neus, sensuele kleine mond; beginnende bij de slapen loopt een streep grijs donshaar langs de oren tot onder de kin.

Jozef Salzbach staat in een lege, kale kamer. Hij houdt een stok in de hand, tikt daarmee regelmatig een vierkwartsmaat op de planken vloer. Hij staart recht voor zich uit. Zijn blik is gericht op het stuk muur tussen de twee ramen. Op de muur is niets te zien.

Johanna Salzbach zit in de keuken aan de tafel tegenover haar oudste zoon Koschca, drieëntwintig jaar, en haar oudste dochter Irma, twintig jaar. De dochter lijkt op de moeder, de zoon op de vader. Althans op de eerste blik.

Ze houden een fluisterend gesprek. Ze zijn altijd, als ze hier zo samen zitten, gewikkeld in een fluisterend gesprek. Ze zitten hier vaak zo samen.

Het gesprek gaat altijd over geld en eten.

Als er iemand binnen komt, stokt het gesprek.

Er komt nu niemand de keuken binnen.

In een hoek van de keuken, naast het fornuis, zit de jongste zoon. Hij is een geslaagde karikatuur van zijn vader, zonder snor, maar met open hangende mond en een vage glimlach in de mondhoeken. Hij heet Jeremia. Hij is zestien jaar oud.

In de lege, kale kamer staat één meubelstuk, een piano. Daarachter zit Line, de jongste dochter, achttien jaar oud. Ze heeft het ronde gericht van de moeder, de spleetogen van de vader, het sluike – maar bij haar kortgeknipte en zwarte haar van de moeder, de magere gestalte van de vader. Haar kleine, benige handen vormen de accoorden van een vioolsonate van Beethoven. Line speelt plichtsgetrouw met achter elke neergaande beweging van de vingers een verkapte weerzin tegen de aanraking met de toetsen.

De vader staart recht voor zich uit naar de leegte tussen de twee ramen. Line staart op het notenbeeld en denkt aan de fel groene japon die ze heeft zien liggen in een etalage van de Bonneterie. Een charlestonjurk afgezet met franjes van groene kraaltjes.

Jozef Salzbach tikt de maat. Line speelt. Bij een fout maakt Jozef zijn blik los van de kale muur, rukt zijn hoofd om naar Line, rukt zijn lichaam om naar Line, maakt een paar lichte passen, zeer snelle, zeer lichte passen, passen van een dierentemmer of een stierenvechter, gaat met die passen in de richting van Line en geeft haar, achter haar staande, een felle tik tegen het achterhoofd. Lines hoofd buigt naar voren en veert daarna weer terug.

Jozef blijft nu achter haar staan, zijn ogen over Lines hoofd heen gericht op het notenbeeld. De stok tikt monomaan verder, terwijl hij zegt: – Je bent lui. Toch zul je het moeten leren. Je voorouders waren zigeuners. Vanaf de derde maat over.

In de keuken gaat het gesprek fluisterend verder. Jeremia zwijgt. Hij kijkt voor zich uit met een blik die zacht glijdend van de neuswortel naar de slapen gaat en terug; een wit paradijs, een leegte waar gewone mensen bang voor zijn omdat leegte duizelingwekkend is, even duizelingwekkend als een onmeetbaar getal. Jeremia is vertrouwd met de leegte. Zijn leegte.

De keukendeur gaat open. Het gesprek stokt. Op de drempel staat Jozef, een viool met strijkstok in de hand.

– Jeremia!

Jeremia maakt zich glimlachend los van zijn stoel, kruipt in de houding van de gehoorzame zoon, verbergt de leegte onder zijn linker oksel, neemt de viool over van zijn vader,

volgt zijn vader de keuken uit, de kamer in, stelt zich op achter zijn zuster, wacht tot zijn vader tot vier geteld heeft, zet de eerste tonen van de vioolsonate van Beethoven in. Jeremia mengt leegte met klank. Zijn vader knikt goedkeurend. Jeremia heeft het ware muzikantenbloed geërfd van zijn voorvaderen.

Line denkt aan de fel groene charlestonjurk uit de Bonnêterie met de franjes van kraaltjes.

In de keuken wordt fluisterend het gesprek voortgezet, ritmisch begeleid door een sonate van Beethoven.

De fotograaf staat achter zijn kast. Zijn lichaam gaat voor een derde schuil onder een zwarte doek. Recht tegenover het fototoestel staan Line en Jeremia tegen een achterwand waarop geschilderd een park met een vijver.

De fotograaf komt achter zijn kast vandaan, loopt met korte, driftige passen op Line en Jeremia toe, drukt hun schouders tegen elkaar, hun wangen, gaat een paar korte, driftige passen achteruit, blijft staan, knijpt de ogen half dicht, draait zich om en verdwijnt achter zijn kast onder de zwarte doek.

— Zo blijven staan! roept hij. Niet bewegen, ja.... Het blitzlicht vlamt aan en tegelijk uit. Jeremia schrikt hevig, trekt een gezicht alsof hij zal gaan huilen. Line lacht.

— Nu een geheel! zegt de fotograaf en komt weer van achter zijn kast te voorschijn.

Line kijkt langs haar heupen omlaag, naar de zoom van haar te korte jurk, een kinderjurk, een zwarte, fluwelen kinderjurk met vier, op regelmatige afstanden geplaatste, wit satijnen strikken langs de zoom. Ze probeert de jurk wat af te trekken.

De fotograaf grijnst. Jeremia grijnst omdat de fotograaf grijnst. Line bloost.

Een geheel, heeft de fotograaf gezegd: Jeremia in een zwart fluwelen korte broek, die echter niet hoger komt dan de knieën, omdat boven de knieën zijn zwart behaarde dijbenen steken, — in witte zijden sportkousen die reiken tot de knieën, omdat onder de knieën zijn zwart behaarde kuiten dalen, — in zijn zwarte lakschoenen met nikkelen gespen, zijn witte crêpe-de-chine blouse met gefronsde kraag waaronder een grote, zwarte zijden strik.

– Geef elkaar een hand, kijk elkaar aan, lachen, ja . . . Blitzlicht, dat aanvlamt en tegelijkertijd dooft.

– Nu nog een foto achter de piano! roept de fotograaf. Neem je viool, kereltje . . . .

Als Line gaat zitten, trekt haar kinderjurk tot ver boven haar knieën op. De fotograaf staart enkele ogenblikken naar de gladde, in fil d' écosse gestoken jongemeisjesbenen, draait zich dan om en keert terug naar zijn kast.

Line plaatst haar handen op de toetsen van de piano; Jeremia zet de viool onder zijn kin.

– Ernstig kijken! roept de fotograaf. Blitzt, knipt.

Line denkt aan de groene charlestonjurk met de franjes van kraaltjes.

Jozef, Johanna en de vier kinderen zitten om de keukentafel en bekijken de foto's. Jozef knikt goedkeurend. Johanna's blik loopt achterwaarts op de foto's in, en verder achterwaarts vergelijkend naar Jeremia en Line, en dan bijna tot een stip geworden naar Jozef. Ze zucht.

De impresario heeft het spel beluisterd, ttttt, gezegd, gesmakt, gekucht en gezucht. Daarna heeft hij de foto's bekeken, op zijn kruin gekrabd en het contract klaargemaakt.

Jozef heeft vijftig gulden voorschot gekregen.

– Gaat er geen volwassene mee? vraagt de impresario.

– Nee, zegt Jozef, ze kunnen heel goed voor zichzelf zorgen. Reiskosten plus hotel, te duur, denkt Jozef.

De tournee gaat door Duitsland, 'muziekland bij uitnemendheid', zegt de impresario. Dusseldorp, Keulen, Leipzig, Maagdenburg, Berlijn. Jozef ontwerpt zelf de affiche:

DIE WUNDERKINDER
CELINE und JEREMIA
(klavier) (violine)
VON SALZBACH
spielen: Beethoven, Schubert und Schumannn

De impresario prijst het woordje 'von'.

Line en Jeremia gaan op tournee door Duitsland. Hun koffer bevat een zwart fluwelen kinderjurk, een katoenen kinderonderjurk, een paar witte fil d' écosse kousen, een paar meisjeslakschoenen, drie zakdoeken, een normaal meisjeshemd, een directoirtje, drie badstoffen maandverbandjes. Een zwart fluwelen jongensbroek, een normaal jongenshemd, een normale jongensonderbroek, een paar witte zijden sportkousen, een paar jongenslakschoenen met nikkelen gespen, een crêpe-de-chine blouse, een zwart zijden lint.

Een stel ondergoed hebben ze aan. Daar over heen draagt Line een katoenen kinderjurk met kindermantel. Een witte alpinomuts heeft ze op het hoofd. Jeremia heeft een korte, katoenen broek aan. Een witte blouse met een blazer erover. Een paar geruite sportkousen voltooien de illusie.

Jozef heeft ze elk gebaar, elk woord en antwoord ingestudeerd: onbeholpen buigen en knikken, met twee woorden spreken, beteuterd kijken bij applaus, glimlachen, elkaar toeknikken, elkaar een hand geven bij het buigen, rokje optillen bij het zitten gaan op de pianokruk, hulpeloos kijken vóór de toegift, handkusjes werpen. Met kinderogen kijken, met kinderstem spreken (alleen Line, Jeremia mag buiten de hotelkamer zijn mond niet open doen, hij heeft een zware mannestem), op kinderbenen lopen.

Na het optreden meteen naar het hotel en onmiddellijk naar bed. Geen aansluiting zoeken met andere hotelgasten. Bij aankomst allereerst naar de concertzaal om de vleugel te proberen (alleen Line, Jeremia gaat regelrecht naar het hotel).

Eten op de kamer. Alleen Line mag contact hebben met de directeur van de concertzaal (eventueel).

Line is een prima leerlinge, praat met kinderstem, loopt op kinderbenen, kijkt met kinderogen. Jeremia hoeft het niet te leren: hij heeft dit alles van nature voor zijn gehele leven meegekregen. Jammer van de basstem, denkt Jozef. Hij krijgt elke week in principe vijftig gulden. In principe, want als de kinderen niet elke avond optreden wordt er per ongebruikte avond vijf gulden afgetrokken. Misschien houdt hij gemiddeld vijfendertig gulden per week over. Misschien kan Koschca dan het zigeunercostuum kopen om eindelijk die plaats in het zigeunerorkest in de Mille Colonnes op het Rembrandtplein te krijgen. Bovendien zijn de wonder-

kinderen een aanbeveling; misschien kan Irma nu ook werk vinden. Misschien kunnen ze nu de kamer inrichten. Misschien kunnen ze bij de matrassen een bed kopen. Misschien.

De wonderkinderen in het muziekland bij uitnemendheid. Volle zalen met boterhametend publiek. Veel kale, dikke mannen, veel met vlechten omwonden vrouwehoofden. Enkele jongemannen in de leeftijd van Jeremia met studentenpetten op. Enkele meisjes in de leeftijd van Line met gebobd haar en charlestonjurken aan.

Veel succes, matig succes, minder succes, doorslaand succes.

Buigen, glimlachen, doorzakken in de knieën, grijnzen, handkussen, toegiften, bloemen.

Bravogeroep, brokstukken van zinnen als: . . . und noch Kinder. . , grossartig. . wie süss. .

Dan stilte. Lopen naar het (derderangs) hotel, de trappen op, de kamer die ze samen delen. Broertje en zusje, samen delen.

Elke avond trekt Line woedend haar jurk uit, smijt hem op de vloer, raapt hem voorzichtig op, hangt hem op een hangertje in de kast. Jeremia zit op de rand van het bed en kijkt verbijsterd.

Line gaat op de rand van haar bed zitten en kijkt recht voor zich uit. Eerst denkt ze nergens aan. Beelden aan de voorbije avond vloeien in elkaar over: een gezicht vooraan op de eerste rij, een mond bijtend op een stuk worst, een blonde haarvlecht, de lege orkestbak, het merk van de vleugel: Steinbach, noten, noten, noten. Als ze eens geen Beethoven, Schubert of Schumann speelde, maar gewoon een charleston, een wilde, wervelende charleston die de hele zaal inspireerde. Alle mensen in de zaal staan op en beginnen te dansen.

— Kom Jeremia, speel een charleston, zegt Line.

— Charleston, herhaalt Jeremia, kijkt verbijsterd en laat zijn kin zakken.

Een fel groene charlestonjurk met franjes van kraaltjes, een gracht, een huis in de Pijp, een kale kamer met in het midden de man met de stok, de zigeuner, de stierenvechter, de stier.

Line staat op en gaat naar het venster. Soms kijkt het venster uit op een straat, soms op een binnenplaats.

Jeremia trekt zijn pakje uit, zijn lakschoenen, zijn witte zijden kousen en kruipt in bed.

Line trekt haar onderjurk uit, haar lakschoenen, haar fil d' écossekousen en kruipt in bed. Licht uit, stilte.

Dusseldorp, Keulen, Maagdenburg, Leipzig.

Vreemde steden waarvan ze alleen de concertzalen zien en de hotelkamer. Ze studeren nauwelijks. Soms neemt Jeremia zijn viool, speelt zomaar. Bruisende ritmen die plotseling afbreken. Line luistert gefascineerd. Het ware muzikantenbloed. Op de klanken trekt ze de groene jurk met de de franjes aan, trekt ze echte zijden kousen aan, hooggehakte schoenen. Om haar heen staan jonge mannen met geplakt haar en wijde pantalons.

In Maagdenburg worden ze na het concert in de solistenkamer opgewacht door een man van middelbare leeftijd. Hij stelt zich voor: Uhlrich Mensch, muziekrecensent bij de Magdeburger Tageszeitung. Hij heeft een scherp gezicht, een scherpe blik. Line speelt haar kindercomedie, maar Uhlrich Mensch schudt het hoofd: — Laat maar, je bent al minstens twintig jaar.

— Achttien, zegt Line.

Uhlrich Mensch lacht, buldert: — Guter Witz! En hij?

Line weigert te antwoorden.

— Gut, gut, sagen wir sechzehn oder siebzehn, macht nichts. Trinken wir ein Bier.

Lines blik daalt af langs haar kinderjurk.

— Zo?

Uhlrich Mensch weifelt:

— Gehen wir in meine Wohnung.

Een kamer met veel boeken, kranten, stoelen, kussens.

Een echte kamer.

Uhlrich Mensch schenkt bier, praat over muziek, hoort Line uit.

Jeremia zit in een stoel, speelt met de leegte, glimlacht, zwijgt. Line weet niets van muziek, niets van hoe muziek ontstaat. Met hoogrode wangen luistert ze naar Uhlrich Mensch, hongerig, in zekere zin gelukkig. Als een vol-

wassene luisteren naar een volwassene. Dit is dus muziek, de muziek die zij voortbrengt, die niets met haar te maken heeft.

Voor middernacht zijn ze terug in hun hotel. En pas de volgende morgen begint de angst. Wat zal de recensent in de krant schrijven? Zal hij hen verraden? Zullen ze beschaamd moeten vluchten? De hele dag wacht Line met hartkloppingen op het avondblad waarin de recensent schrijft. De Magdeburger Tageszeitung.

Om vier uur gaat ze naar beneden, vraagt de portier om een krant. Met de krant gaat ze weer naar boven, zoekt de kunstpagina. Daar staat het: Concert gegeven door de wonderkinderen Celine en Jeremia von Salzbach. Geen goede kritiek, geen slechte. Een normale kritiek zonder vermelding van de waarheid betreffende het wonder der kinderen, zonder vertedering voor een kinderprestatie. De kritiek geldt alleen de muziek.

Line is opgelucht. Toch huilt ze. Hoewel de oorzaak van de angst door de kritiek te niet is gedaan, blijft de angst genesteld waar hij zat, ergens in de omstreken van haar maag. Er hoeft maar een tweede criticus de solistenkamer binnen te komen, een die meer waarde hecht aan sensatie en dan zijn ze verloren. Angst, angst.

Van Maagdenburg naar Leipzig, waar ze vier weken zullen blijven. Na het concert het angstig kloppende hart, de ogen gericht op de deur van de solistenkamer. Zo snel mogelijk naar het hotel.

Hier helpt de groene japon met de franjes van kraaltjes niet meer. Elke nacht is angst en koud zweet. De derde nacht in Maagdenburg kruipt Line bij Jeremia in bed.

— Jeremia, ik ben zo bang. Ben jij niet bang?

Jeremia geeft geen antwoord. Wat zou hij moeten zeggen. Hij kent geen angst, alleen verbijstering?

Elke nacht kruipt Line bij Jeremia in bed.

Berlijn, waar hun eerste optreden direct reeds een stormachtig succes wordt. En deze keer worden ze na hun optreden door drie journalisten opgewacht. Waar was Line toch zo bang voor; ze speelt haar kindercomedie minutieus uit, kindergebaartjes, kinderogen, kinderstem. Jeremia zit in een hoek en grijnst.

De kranten staan nu vol over de wonderkinderen, vooral als Line tijdens hun derde optreden in Berlijn flauw valt. Consternatie onder het publiek. De kinderen moeten veel te hard gewerkt hebben.

Als Line in de solistenkamer bijkomt zit er een dokter naast haar. De waarheid en niets dan de waarheid. Hoe oud is ze? Achttien. Valt ze wel eens meer flauw? Nee, nooit. Ze moet morgenochtend maar eens op zijn spreekuur komen.

Line ligt op de bank en laat zich onderzoeken, geeft halve en hele antwoorden op vragen. Is ze 's morgens wel eens misselijk? Ja. Wanneer heeft ze haar laatste menstruatie gehad? Van wie is ze zwanger? Ze noemt de eerste de beste naam die haar te binnen schiet: Hans Magdeburg. Hans Magdeburg, herhaalt de dokter en schrijft de naam op een papier. Adres? Heeft een fantoom een adres? Line noemt het adres van het laatste hotel in Leipzig. Goed, zegt de dokter, we zullen zien wat we doen kunnen.

Tot wie wend je je, als je in nood zit?

Tot een vrouw, een kamermeisje. Het kamermeisje geeft Line een adres.

Weer ligt Line op een bank. Maar deze keer hoeft ze geen antwoorden te geven. De vrouw vraagt niets.

Line ligt op de bank met opeengeklemde kaken en concentreert zich op de stem van haar vader: met kinderogen kijken, met kinderstem spreken, op kinderbenen lopen. Een zwanger kind, vader, een kind dat een kind krijgt, het kind van een kind krijgt. Dan kan ze niet meer denken. Alle energie is in beslag genomen door de pijn.

Jozef Salzbach zit in de trein. Tegenover hem zit Jeremia. Jozef Salzbach kijkt recht voor zich uit. Zijn blik heeft zich boven het hoofd van Jeremia vastgezogen op de rand van de houten bank.

Jeremia kijkt naar buiten. Zijn mond hangt zoals altijd open en zoals altijd zijn de mondhoeken gefixeerd in een vage glimlach.

— Nogmaals, zegt Jozef: Line is gestorven aan een blindedarmoperatie. Herhaal wat ik zeg.

Jeremia verschuift langzaam zijn blik van buiten het glas naar de binnenkant. — Ja, zegt hij.

– Herhaal, zegt Jozef: Line is gestorven aan een blindedarmoperatie.

– Line is gestorven, zegt Jeremia. Hij glimlacht nog steeds.

– Aan een blindedarmoperatie.

– Aan een blindedarmoperatie.

– Aan iedereen die naar Line vraagt vertel je dat.

– Aan iedereen die naar Line vraagt . . .

– Ja, ja, het is goed.

Nu krijgt hij nog minder geld dan waarop hij gerekend had. De tournee was nog niet afgelopen. De dokter. De begrafenis. Het hotel. De reiskosten.

Misschien kan Irma de plaats van Line innemen. Gelukkig dat Koschca nu in het zigeunerorkest in de Mille Colonnes op het Rembrandtplein speelt. Eventueel kan Jeremia daar ook spelen. Eventueel.

FRAMBOZENLIMONADE IN RUSLAND

Drie veroordelingen van schrijvers in communistische landen hebben dit jaar sterk de aandacht getrokken en tot vele protesten aanleiding gegeven: van Daniel en Sinjavski in Rusland en van Mihajlo Mihajlov in Zuid-Slavië. Men kan zich bij alle commentaar in de Westerse pers op deze veroordelingen afvragen, of de verontwaardiging erover altijd wel zo oprecht is: voor velen moet het een genoegen zijn de onvrijheid telkens zo duidelijk aan het licht te zien komen in landen die ze vrezen en haten. De waardering van het werk van een veroordeeld schrijver wordt dan ook vaak mede bepaald door politieke motieven. Zijn werk week af van de officiële koers, hij werd voor de rechter gebracht en veroordeeld — want rechters zijn in Oost-Europa op een wat andere wijze 'onafhankelijk' dan in Nederland — dus is zijn werk goed. Zo kan het gebeuren, dat het boek van Mihajlov in de boekwinkel ligt met een bikini-wikkel, waarop een lovende tekst uit het *Algemeen Handelsblad* staat afgedrukt.

Mihajlov is een 32-jarige Zuid-Slaaf, een zoon van Russische ouders, die na de November Revolutie uit afkeer van het nieuwe communistische bewind naar Zuid-Slavië vluchtten. Tijdens de Tweede Wereldoorlog stonden ze, anders dan de meeste gevluchte Russen, aan de kant van Tito, maar hun afkeer van de Russische Revolutie hebben ze op hun zoon overgedragen. Mihajlov bracht in de zomer van 1964 een maand in Rusland door en schreef op grond daarvan een boek, dat voor de helft gevuld is met andere zaken dan gesprekken met Russische schrijvers: stukjes over de film, het toneel, de wijsbegeerte, het anti-semitisme en tenslotte een poging tot een psychologie van de 'homo-sovieticus'. Mihajlov werd veroordeeld wegens belediging van een bevriende mogendheid: hij laat zich in het boek ongunstig uit over het officiële Rusland, waarbij hij de indruk wekt zelf te leven in een land met volledige geestelijke vrijheid. In het Westen is vooral de aandacht gevallen op zijn uitlating, dat er in de Sowjet-Unie eerder dodenkampen be-

stonden dan in Duitsland. Op zichzelf geen opzienbarende mededeling; er was al jaren eerder door Tito over gesproken, maar in Zuid-Slavië was het blijkbaar in 1965 politiek niet opportuun er nog eens de aandacht op te vestigen. Zowel deze uitlating als de veroordeling hebben het boek van Mihajlov een volstrekt onverdiende reputatie bezorgd. Onverdiend, maar wel begrijpelijk: want wat Mihajlov suggereert is, dat de Russische concentratie-kampen niet alleen aan de Duitse voorafgingen, maar dat ze ook als voorbeeld hebben gediend; dat er wellicht geen Duitse kampen geweest zouden zijn, als er niet dat communistische voorbeeld geweest was en dat Communisme en Fascisme dus eigenlijk niet zoveel van elkaar verschillen. Het is dit halfbewuste complex van denkbeelden, dat in een deel van de Westerse pers met gretigheid is opgenomen.

Al spoedig blijkt Mihajlov in Russische aangelegenheden een gids van twijfelachtige kwaliteit: om de drie passen kan men in de Moskouse straten frambozenlimonade kopen, constateert hij en dat is dan zijn eerste impressie van de hoofdstad. Aan zijn vermogen tot waarnemen gaat men twijfelen, als hij schrijft, dat de kerken overvol zijn en aan zijn vermogen tot logisch denken, als hij de discrepantie tussen het aantal mannen en het aantal vrouwen in Rusland in verband brengt met het dienen in het leger en het werken van jonge mannen in Siberië. Zou hij er werkelijk geen idee van hebben, dat de oorlog er iets mee te maken heeft? De eerste bladzijden zijn kenmerkend voor het gehele boek: de blik van Mihajlov blijft gericht op het onbeduidende, hij kiest vaak verkeerde voorbeelden om zijn uitspraken te illustreren, de logica is aanvechtbaar of helemaal zoek, de wijze van uitdrukken is slecht. De Moskouse universiteit heet een gebouw zonder functie; de studenten zijn volgens Mihajlov nergens bang voor en hij heeft er niet één ontmoet, die aanhanger is van het socialistisch-realisme. Wat zal hij dan weinig studenten ontmoet hebben! 'De studenten zijn zoals altijd en overal de avantgarde van het nieuwe' (p. 21), een zin, die door zijn generaliseringen en onjuistheden symptomatisch is voor het boek.

Voortdurend wordt de waarneming en de redenering bij Mihajlov vertroebeld door wat hij graag wil: b.v. dat de Russische jeugd bijzonder ontevreden is en eenmaal in

posities van macht en invloed gekomen, zal zorgen voor een volledige geestelijke vrijheid en alle tot nu toe verboden eigen en buitenlandse schrijvers en dichters in miljoenenoplagen zal laten uitgeven. Solzjenitsin, die hij overigens niet heeft gesproken, noemt hij de populairste Russische schrijver (Jewtoesjenko wordt in het gehele boek niet genoemd) en hij schraagt deze uitspraak met de mededeling, dat er in één jaar aan de Moskouse universiteit vier scripties over hem geschreven zijn; een merkwaardig criterium voor populariteit.

Mihajlov sprak onder meer met Doedintsew, Leonow, Bondarew, Ehrenburg en Woznesenski, maar wat hij van hen mededeelt is vrijwel steeds onbeduidend of een praten om het belangrijke heen. Mihajlow sprak met hen over soms hele reeksen indrukwekkende auteurs zonder dat hij ons vertelt, wat er in die gesprekken nu eigenlijk werd gezegd. Hij dringt de lezer voortdurend zijn eigen waarderingen op en deelt kwalificaties uit van meer of minder begaafd en diepzinnig en verklaart telkens plechtig of een bepaald auteur hem getroffen heeft of niet. Argumenten voor zijn uitspraken laat hij doorgaans achterwege. Allerlei vragen blijven onbeantwoord: hoe men schrijver wordt in Rusland; of het gemakkelijk is socialistisch-realisme te produceren in een geriefelijke datsja op 50 km afstand van Moskou, waar men alleen voor zakelijke besprekingen komt; welke last de schrijver heeft van de censuur; hoe hij beloond wordt; welke contacten hij heeft met de maatschappij. Men krijgt soms de indruk, dat Mihajlov door zijn gesprekspartners niet helemaal serieus is genomen: van te velen schrijft hij, dat ze zo graag eens naar Zuid-Slavië zouden gaan.

Mihajlov's talent om het werkelijk belangrijke en interessante voorbij te gaan blijkt duidelijk uit zijn stukje over de film. Na twee bladzijden met onbeduidende mededelingen besluit hij met de opmerking, dat korte satirische films zeer populair zijn; het zou interessant geweest zijn over de vorm en inhoud van deze films iets te vernemen; wat het Westen op dit gebied uit Tsjecho-Slowakije bereikt is aantrekkelijk genoeg om ons nieuwsgierig te maken, maar het is als steeds: Mihajlov heeft aan de limonade genoeg. Herhaaldelijk heeft hij het over verzet tegen de officiële koers, maar hij geeft er geen blijk van iets te weten van werkelijke oppositie-

figuren, die manuscripten naar het buitenland sturen of ondergrondse tijdschriften laten circuleren. Waarin het 'moderne' schuilt van de schrijvers die hij sprak, wordt niet duidelijk.

Van de maatschappelijke en politieke invloeden op de literatuur heeft Mihajlov, afgezien van de gevolgen van Stalinistische voorschriften, weinig verstand; geen wonder als je van mening bent, dat de kunst een autonoom verschijnsel is en zich los van de maatschappij ontwikkelt. Hij ziet Leonow bezig met het herschrijven van zijn boeken – ze moeten van Stalinistische smetten worden gezuiverd – waarbij Leonow opmerkt, dat hij nu in vrijheid kan schrijven: in de herschreven boeken zijn de hoofdpersonen in plaats van misdadigers politieke gevangenen in Stalin's kampen. Mihajlov heeft dan niet in de gaten, dat Leonow nu weer aan andere, anti-Stalinistische voorschriften zit te voldoen en de revisies weer even sociaal en politiek gebonden zijn als de eerste uitgaven.

Mihajlov maakt er geen geheim van, dat hij anti-Marxist en anti-communist is. Dit getuigt van moed en het verdient onze bewondering, dat hij dit in een communistisch land durft te schrijven, maar het mag toch niet met zich meebrengen, dat in een stukje over de Russische wijsbegeerte het begrip historisch-materialisme zelfs niet wordt genoemd. Maar Mihajlov's sympathieën liggen dan ook elders: hij bewondert Teilhard de Chardin, Berdjajew, Spengler. Hij kijkt neer op nuttige arbeid: 'arbeid en scheppende kracht staan in dezelfde verhouding tot elkaar als prostitutie en liefde' (p. 140). Hij wantrouwt de wetenschap en het redelijk denken en is afkerig van het streven naar welvaart: als de welvaart groot is zoals in Zweden, merkt Mihajlov op, dan zijn ook de cijfers voor de criminaliteit hoog, terwijl in tijd van oorlog het aantal zelfmoorden gering is. Daarom gelooft hij in concurrentie en strijd en heeft hij een romantische opvatting over de oorlog. Hij hoopt, dat er in Rusland een 'renaissance' zal komen, een 'derde revolutie', waaronder hij verstaat een herleving van de godsdienst en van allerlei irrationele krachten. Het Stalinisme noemt hij in de eerste plaats een 'existentieel-religieus probleem' en 'de druk van de Aziatische volken' zal naar zijn mening de ontwikkeling van nieuwe ideologieën verhaasten. Uit de geschiedenis

van de Sowjet-Unie blijkt volgens Mihajlov, dat 'de huidige crisis van de mensheid niet ligt op politiek, sociaal of economisch gebied, maar in de sfeer van de existentieel-kosmische crisis van de persoonlijkheid, in de metaphysische diepte van de menselijke individualiteit' (p. 136). Zulke gedachten worden doorgaans neergeschreven door mensen met een veilige maatschappelijke positie en een hoog inkomen en ze getuigen van een verbijsterend gebrek aan werkelijkheidszin. Ten onrechte houdt Mihajlov deze woordenbrij voor het resultaat van nadenken. Het is verbazingwekkend, dat dit boek met zijn geest van burgerlijke zelfvoldaanheid in Zuid-Slavië geschreven werd en dat tweederde ervan gepubliceerd werd: zo erg is het er met de onvrijheid kennelijk nog niet gesteld. Minder te verbazen is het, dat het boek van Mihajlov in het Westen zo'n opgang kon maken; dat is niet te danken aan de literaire of intellectuele kwaliteiten, want die zijn afwezig, maar aan de neiging van de schrijver naar het obscure en zweverige. Hij versterkt bij velen de hoop op een contra-revolutie in Oost-Europa, al acht de uitgever hem op de achterkant van het boek in dit opzicht te 'optimistisch'.

De uitgever verwacht kennelijk meer van dit soort boeken: hij nam het product van Mihajlov op in de serie 'nieuwe stromingen'. Het boek is uit het Duits vertaald op een wijze, die veel slecht Nederlands oplevert. Voor correctie is weinig tijd geweest anders zouden de talrijke drukfouten eruit gehaald zijn. Erger is nog, dat allerlei namen verkeerd gespeld zijn en dat de uitgever het nodig heeft gevonden zelf hier en daar in de tekst verklaringen toe te voegen. Aan voorlichting over Rusland in het algemeen en over de Russische literatuur in het bijzonder is een grote behoefte, maar men late dit over aan slavisten, die rechtstreeks uit de oorspronkelijke taal vertalen. Zij kunnen dan ook zorgen voor de vereiste uitleg en commentaar, waaraan het in dit boek ontbreekt. De uitgave van dit boek is meer symptomatisch voor ons geestelijk klimaat dan dat we er iets over het actuele Rusland uit zouden kunnen leren.

Th. J. Hooning.

Mihajlo Mihajlov **Gesprekken met moderne Russische schrijvers.** Het Wereldvenster, Baarn 1965 (*f* 8,90).

R. Nieuwenhuijs, **Van roddelpraat en literatuur: Een keuze uit het werk van Nederlandse schrijvers uit het voormalig Nederlands-Indië**, Reuzensalamander 43, Amsterdam, 1965.

Elke bloemlezing is subjektief en betrekkelijk willekeurig. Even willekeurig als een boeket dat men uit eigen tuin 'leest'.

Nieuwenhuijs' boeket toont een voorliefde voor distels en cacteeën. Hier was niet de literator Nieuwenhuijs aan het werk, maar de socioloog Nieuwenhuijs, met zijn belangstelling voor de samenleving van 'tempo doeloe', het koloniale Indië van weleer. Maar ditmaal miste ik in de keuze de vertedering, die zijn vroeger werk — de 'vergeelde portretten', het platenboek over 'tempo doeloe' — kenmerkte en verzachtte. Ditmaal zocht Nieuwenhuijs niet naar het kleurige en aromatische, maar naar het typerende. En als typerend zag hij bij voorkeur alles wat stekelig was, wat op schampere wijze de zwakheden, de opgeschroefdheden, de ongerijmdheden van de koloniale samenleving blootlegde. Bas Veth, de aartskankeraar van omstreeks 1900, valt in dit gezelschap helemaal niet op. De Compagnieschirurgijn De Graaff, de ethicus-avant-la-lettre Olivier, Van Hoëvell, Van der Tuuk, Alexander Cohen uiten hun kritiek minstens even onbarmhartig.

Vallen deze bijdragen dan onder de categorie 'roddelpraat', zoals de titel ons wil doen geloven? Deze titel suggereert, dat de aanklagers overdrijven, op onverantwoorde praatjes afgaan, misschien zelfs lasteren. Ik geloof, dat Nieuwenhuis de meesten van de schrijvers met deze titel onrecht doet — dat zij geen kankeraars zijn uit dépit, maar gedegen critici, hoewel verbitterd uit teleurstelling en gewond idealisme.

Al is roddelpraat soms een belangrijke bron van sociologische kennis — daarom is het resultaat, de sociologische analyse, nog geen roddelpraat. Voor de sociologische kennis van de koloniale samenleving zijn de door Nieuwenhuijs bijeengebrachte fragmenten van belang — *misschien* zelfs belangrijker en typerender dan hij zelf meende.

Zij geven, vaak op eerlijke en onthullende wijze, de geest weer van de koloniale samenleving in de loop der koloniale

historie; of, wat Multatuli noemde 'de geest van het Oost-indisch Gouvernement'.

W. F. W.

DE ZONDVLOED VAN LE CLEZIO

De Franse schrijver J. M. G. Le Clézio is slechts 26 jaar oud en toch geniet hij reeds een benijdenswaardige reputatie. Zijn bekendheid heeft hij waarschijnlijk wel voor een groot gedeelte te danken aan bepaalde tijdsomstandigheden. Een paar jaar geleden, toen Le Clézio debuteerde met zijn *Procès Verbal,* was de noodkreet over de zogenaamde crisis van de roman aan de orde van de dag.

Pierre H. Dubois schreef daar onlangs nog over in *Komma* naar aanleiding van het verschijnen van een essay door Alain Robbe-Grillet, en wees ter dier gelegenheid op de betrekkelijkheid van de benaming 'roman'. Hoe echter ook zijn stelling daaromtrent weze, feit is dat een klimaat geschapen was van verregaande malaise.

In deze speciale atmosfeer werd Le Clézio nog min of meer als de redder begroet.

Le Procès Verbal wordt in 1963, hetzelfde jaar als zijn verschijnen, bekroond met de 'Prix Renaudot'. Verdiend of niet, één ding moet men zeggen wanneer men met Le Clézio te maken heeft, het is een ontmoeting met iemand die schrijver is tot in zijn kleinste vezel. Dat kan niet van iedereen gezegd worden. En alleen al deze ervaring is oneindig meer dan de moeite waard, of men nu voor of tegen de 'moderne roman' (en in het bijzonder de 'nouveau roman') is.

Maar je bent inderdaad nog geen groot schrijver enkel en alleen om het feit dat je schrijver bent in hart en nieren. In zoverre zijn we het eens met de bewering van bepaalde critici die niet zo hoog oplopen met Le Clézio. Deze anti-critici struikelen dan meestal over de stijl van Le Clézio. En daar ligt het bevreemdende, want 9 op 10 zijn deze critici ook kerels die het nóóit van de stijl moeten hebben. Inhoud is voor hen de hoofdzaak, ook voor mij, maar de manier waarop het gezegd (geschreven) wordt, is bijna van even groot belang. Manier is echter niet gelijk aan stijl. Stijl

is er een onderdeel van inderdaad. En daar lopen onze meningen dan uiteen.

De manier waarop Le Clézio zijn gegevens, die algemeen geloofd worden, naar voren brengt, is prachtig, een uitzonring gemaakt voor een gedeelte van die manier, nl. de stijl.

Inderdaad vergaloppeert de jonge schrijver zich nogal vaak in het taalgebruik. Hij schrijft à la mode. En is dat verwonderlijk voor een auteur van 26 jaar?

Zijn taal doet vaak gewrongen, gezocht en zelfs pretentieus aan. Hoe kan het ook anders dan dat zijn jeugd het enorme talent niet de baas kan. Wij zijn van mening in Le Clézio een nieuw soort Albert Camus te kunnen begroeten. Maar hoe stond het met Camus toen hij 26 was? Bovendien is het om zo te zeggen telkens zo dat een schrijver, ook de hele groten, in zijn jeugd denkt aan literatuur te moeten doen. Zo denkt thans ook Le Clézio. Hij zal daarop terugkomen. Dat wil echter niet zeggen dat men alles àchter die literatuur moet verwerpen.

En hier moeten we dan terugkomen op de beruchte discussie over de crisis van de roman, die we ook een crisis van het verhaal zouden kunnen noemen. Onze westerse literatuur is gedurende de laatste decennia geëvolueerd in een richting weg van het lopende verhaal naar de hermetische structuur toe. Men is daarmee in een impasse geraakt.

J. M. G. Le Clézio heeft een eerste stap gezet in de richting van de functionele toepassing van alle voorbije experimenten. En dat is wat velen, en terecht, hebben toegejuicht.

In zijn romans en verhalen, wordt een zuiver en gaaf gegeven omringd door een massa nevenverschijnselen, en het woord verschijnselen is hier inderdaad op zijn plaats.

Le Déluge, zijn onlangs bij Gallimard verschenen nieuwe roman, begint met de onwezenlijke verschijning van een meisje dat op een bromfiets door de lucht snort. François Besson begint daarop zijn dertien dagen durende confrontatie met de dood. En verder is er de absurditeit, de laksheid, ruggegraatloosheid der mensen. Lé Clezio verhaalt hier op meesterlijke wijze van Besson in een poging tot contact met een kleine jongen. Contact is er echter niet te krijgen, want het kind zegt alleen maar ja, of herhaalt wat Besson hem

voorzegt. Zo zijn de mensen besluit Besson uiteindelijk, niet waard er zich mee bezig te houden.

Het boek eindigt dan ook met de onvoorwaardelijke overgave van Besson. Het is de volledige ontreddering, 'Le déluge'. Wat in dit boek nog vooral opvalt is de strenge chronologische volgorde der dertien dagen waartegenover de subjectieve weergave der gedachten staat, gedachten die langs allerlei associaties alle chronologie overboord schijnen te werpen. Deze schijnbare verwardheid wordt juist, en ons lijkt dit een meesterlijke vondst, in toom gehouden door de strenge chronologische algemene structuur van dertien dagen uur na uur.

Trouwens, de verbeeldingrijke Le Clézio stapelt vondst op vondst. En deze lijken zeer vaak momentopnamen, toch laten zij niet die uiteindelijke indruk achter. Le Clézio suggereert, om het met Julien Weverbergh te zeggen, de complexiteit, de volledige 'werkelijkheid', maar dan samengebald in juist die suggesties. Men kan echter wel over het hoofd zien dat er wat gesuggereerd wordt en dan vervalt alles tot loshangende detaillering. Maar in dit geval kan men alleen zichzelf verwijten een slecht lezer te zijn.

Misschien willen velen het wel zo zien, maar Camus schreef het reeds: absurditeit is geen hersenschim. We hoeven om dit vast te stellen maar even de ogen open te trekken. En Le Clézio trekt zijn ogen open zodanig ver zelfs dat hij niet alleen de absurditeit ziet in Vietnam bijvoorbeeld, maar ook in vele van de dagelijkse dingen die ons omringen.

Marc Andries.

DE LIEFDES VAN BORGES

Jorge Louis Borges is in ons taalgebied vooral bekend geraakt door de vertaling van zijn verhalenbundel *De Aleph en andere verhalen.* Het belang dat aan dit werk werd gehecht konden we opmaken uit een eindejaarsrondvraag bij een groot aantal Nederlandstalige letterkundigen in *De Nieuwe Gazet* verschenen. Borges prijkt daar op de ereplaats. En uit dit metéén vertaald boekje, terwijl zijn moedertaal, Spaans, hij is Argentijn, voor de meesten toch niet zo toegankelijk is.

In zijn werk roept Borges een complexe cosmos op. Alles wordt bij hem opgebouwd als een celconstructie. We zouden durven zeggen dat hij mathematisch schrijft. De confrontatie met deze zeer eigen persoonlijkheid uit het verre Argentinië wekte dan ook in de literaire middens verwondering, verwondering die leidde tot bewonderaars en tegenstanders. In elk geval vond zijn werk grote weerklank. Niet gering waren zij in aantal die hem zelfs de Nobelprijs wensten te zien toewijzen.

De reden waarom ik op dit alles even terugkom is het feit dat onlangs bij Gallimard de Franse vertaling verscheen van een nieuwe bundel essays van deze grote Argentijn. Essays is trouwens enigszins overdreven, want vaak gaat het slechts om korte aantekeningen. Dat doet echter niets af aan de waarde, integendeel. Het geheel handelt in feite rond twee hoofdthema's: godsdienst en literatuur. Het zijn immers ook deze twee elementen die eveneens aan de grondslag liggen van Borges' scheppend werk.

Alhoewel Borges zich baseert op Argentijnse toestanden, moeten we onmiddellijk toegeven dat zij een universeel karakter hebben meegekregen. Trouwens, waar hij bijvoorbeeld schrijft dat de Argentijnse katholieken wel geloven in een hiernamaals, maar dat ze zich daar verder weinig in interesseren, dan is dit een verschijnsel dat ook de westerse gelovigen typeert. Voor Borges ligt het helemaal andersom, hij zegt: 'ce monde m' intéresse et je n' y crois pas'.

Die belangstelling voor het metafysische en alles wat daar van ver of nabij mee te maken heeft verwerkt Borges tot een eigen cosmisch bestel waarin slechts met moeite en in elk geval met heel veel aandacht in door te dringen is. Vooral ook omdat Borges' geschriften in feite poly-interpretabel zijn, zodat het soms op verwarring lijkt, wat het echter bij nader inzien geenszins is. En misschien ligt juist daarin de mysterieuze aantrekkingskracht die van zijn werk uitstraalt.

ook omdat Borges' geschriften in feite poly-interpretabel zijn, zodat het soms op verwarring lijkt, wat het echter bij nader inzien geenszins is. En misschien ligt juist daarin de mysterieuze aantrekkingskracht die van zijn werk uitstraalt.

Deze mogelijkheid tot interpretatie van zijn teksten verkrijgt Borges echter niet langs de taal om. Inderdaad ver-

klaart hij zelfs in het essay 'De l'éthique superstitieuse du lecteur', dat juist de 'mooie' taal deze mogelijkheid in de weg staat. De onzekerheid van de taal staat de uitlegbaarheid van de zin (waarde) in de weg. Vooral in geval van vertaling is dit zo. Daar valt inderdaad veel voor te zeggen.

Daarmee zijn we tot een derde liefde van Borges gekomen: de vertaling. Zo heeft hij zich met volle ijver aan de vertaling van Homerus gezet. In dit verband doet hij een zeer merkwaardige uitspraak. Allen kennen wij van onze schooltijd de steeds weerkerende eentonigheid van de ronkende adjectieven bij de namen van helden, steden en dergelijke. Borges weert die uit zijn vertaling en verklaart dat deze adjectieven in de oud-griekse taal enkel een soort klankbijvoegsel zijn door het dagelijks gebruik in die taal een gewoonte geworden, maar in vertaling overbodig omdat ze geen reële waarde hebben.

Deze enkele voorbeelden hebben waarschijnlijk wel de veelzijdigheid van deze fantastische schrijver aangetoond, of zouden we misschien beter van denker spreken. Voor Borges is het een het ander en het ander het een.

Marc Andries.

MARCEL VAN MAELE

'Kraamanijs' uitkramen

Marcel van Maele is in elk geval een boeiende persoonlijkheid om over te schrijven. Geboren in 1931 te Brugge, werd hij zo gauw hij daarvoor de nodige jaren bij elkaar had zwerver en wereldburger. Te voet, met autostop en andere middelen doorkruiste hij een 30-tal landen. In 1956 vestigde hij zich definitief in België om vervolgens in 21 dorpen en steden zijn tent op te slaan.

Sindsdien verschenen een aantal dichtbundels en pamfletten. *Kraamanijs* is Van Maeles romandebuut.

Van Maele is een avant-gardist tot in de kist. Amechtig hotst zijn proza van zin tot zin, van woordcompositie tot woordcompositie kunnen we misschien zeggen. Zwaar, zeer zwaar is de opeenstapeling van beelden, abstracties, symbolen. Het verhaal, als we van een verhaal mogen spreken is waardeloos. Van Maele vertelt geen verhaal. Hij rukt binnen met een leger woorden, overstelpt ons met gehijgde

verontwaardiging, verwondering, haat, liefde, vlucht, eenzaamheid, pijn, machteloosheid. In feite gaat het hier om een lang prozagedicht, dat soms tot de versvorm overgaat.

Of we wat hebben aan dit alles is een andere vraag. Het wil me voorkomen dat Van Maele hier een stuk laboratoriumwerk in het daglicht heeft gebracht zonder dat het tot een resultaat is gekomen.

Wel gaat uit heel dit geschrift één grote kreet op van existentiële nood. Tot verwoording van die kreet is het echter niet gekomen.

Onmiskenbaar talent ontmoeten we op elke bladzijde. Deze gevallen staan echter los van elkaar zodat het geheel een indruk van grote verwardheid nalaat. De grote menselijke verwardheid misschien, de twijfel, de onzekerheid, de onstandvastigheid, de rusteloosheid. Maar ook verwardheid kan verhelderend werken en dat is met dit boek van Van Maele niet het geval. Spijtig. Het talent is er, onmiskenbaar. Misschien is er zelfs een teveel aan talent. In *Kraamanijs* wordt het uitgekraamd.

Marc. Andries.

'Kraamanijs', uitgeverij J. Sonneville, Brugge, 80 blz. 65 fr.

INHOUD

K. Kuiper: In memoriam prof. dr. D. Loenen . . 501

Bruno Walschap: Een te klein terrarium . . . 504

Wim Klinkenberg: Tussen Moskou en Parijs . . 512

C. van Emde Boas: De rol van de psychiater in de family planning 530

Jan Noort: Joegoslavië, het Vaticaan en zelfbestuur 537

Lizzy Sara May: De wonderkinderen 547

Ex Libris: Frambozenlimonade in Rusland . . 557

Van roddelpraat en literatuur . . . 562

De zondvloed van Le Clézio 563

De liefde van Borges 566

Marcel van Maele 567

Bij onze uitgeverij is zo juist verschenen:

Henriëtte Mooy:

GISTEREN LEEFT

De bekende publiciste Henriëtte Mooy heeft, op even aantrekkelijke als scherpzinnige wijze, in dit boek haar persoonlijke herinneringen gepubliceerd aan tal van figuren die, in het Nederlandse kunstleven in het algemeen en voor het merendeel in de literatuur in het bijzonder, een vooraanstaande rol hebben gespeeld.

Deze 'schetsen, brieven, krabbels, aantekeningen' (zoals de ondertitel luidt) zijn namelijk achtereenvolgens gewijd aan Lodewijk van Deyssel, Alphons Diepenbrock, dr. P. C. Boutens, dr. A. H. de Hartog, Hein Boeken, Frans Erens, dr. G. Kalff jr., Dirk Schäfer, Isaac Israëls, prof. dr. B. Faddegon.

Henriëtte Mooy's boek, dat met soms zeldzame foto's en facsimilé's is verlucht, vormt door het persoonlijk karakter ervan en door de grote eruditie die eruit spreekt een welkome bijdrage tot de kennis van het cultureel-artistiek klimaat in de eerste decennia van deze eeuw.

'Gisteren leeft' verschijnt als paperback, met een levendig omslag in twee kleuren. De omvang is 112 pagina's en de prijs *f* 4,90.

Te bestellen bij de boekhandel of bij

DRUKKERIJ EN UITGEVERIJ LAVERMAN N.V.,
DRACHTEN